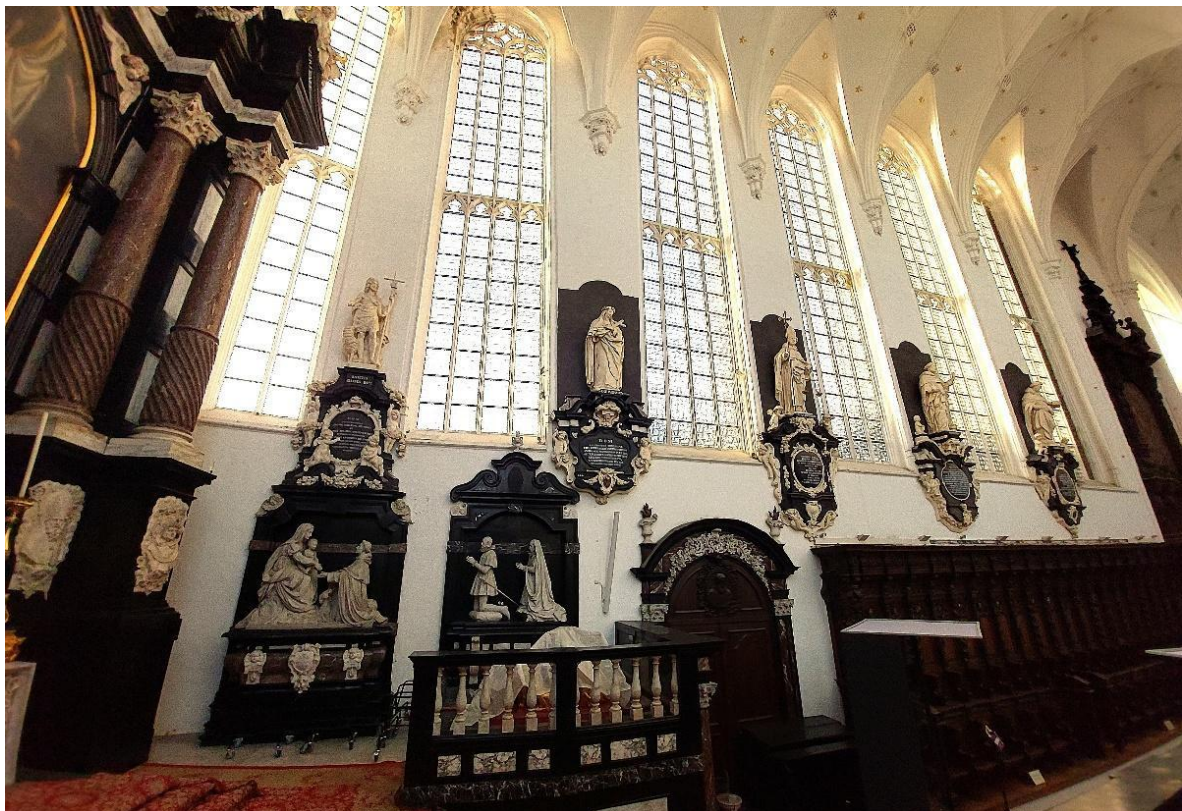

Laatste pronkplek

Tot februari 2027 kun je in de Antwerpse Sint-Pauluskerk de vier grafmonumenten aan het hoogaltaar ontdekken. Het wordt een uitzonderlijke gelegenheid om tijdens dat ingrijpende restauratiejaar deze kunstwerken in detail te bekijken.

De vier grafmonumenten zijn cenotafen - siergraven - niemand heeft een laatste rustplaats gevonden in de gestileerde sarcofagen die zich onderaan de monumenten bevinden. Dat geldt zeker voor het echtpaar De Vries – Van Elsacker, aan wie pas in de 19^e eeuw het vierde en laatste monument (zuid) werd toegewijd. Het paar werd begraven op een kerkhof, want begraven in een kerk was toen niet meer toegestaan. De ouders van bisschop Capello o.p., Capello – Boxhorn van het monument noord, vonden in de 17^e eeuw hun graf nog wel in de Sint-Pauluskerk, voor de grote hoekpilaar waar vandaag het beeldje van Maria en Kind op een troon staat.

Sint-Pauluskerk, zuidzijde hoogkoor met de grafmonumenten De Vries-van Elsacker (links) en van Varick-Damant (rechts), eigen foto

Verstoorde locatie

De twee oudste grafmonumenten zijn opgericht voor het echtpaar van Varick – Damant (zuid) en bisschop Ophovius o.p. (noord), zij liggen nog netjes in de crypte, ongeveer zes meter onder hun respectievelijke monumenten. Het is passend dat we die twee monumenten als eerst aan de beurt laten komen in de artikelenreeks, hun constructie en afwerking viel wellicht samen met die van het hoogkoor van Sint-Paulus.

Het is niet gemakkelijk om aan te wijzen waar precies het graf van van Varick – Damant ligt, hoewel in de crypte een aanduiding op de muur pal onder hun monument is geplaatst. Het is onwaarschijnlijk dat ze ook werkelijk in die muur liggen. Samen met het monument Ophovius is dat van het echtpaar gebouwd en zijn zij begraven in de periode 1630 – 1641. Dat is minstens 30 jaar voor de enorme constructie van het nieuwe, huidige altaar met haar trappen – een slordige honderd ton marmer en steen - er kwam in 1670.

De verbouwing veroorzaakte een verstoring van het vroegere uitzicht, zodat we vandaag geen grafstenen boven hun werkelijke graf vinden. Graven en grafstenen liggen waarschijnlijk verborgen onder de oostelijke steunberen van de crypte die mee het altaar schragen. De hele constructie van boven naar onder, van monument naar crypte, geeft een idee waar Ophovius en zijn overburen voor eeuwig rusten onder de toenmalige vloer van de crypte.

Links Pieter Neeffs, detail interieur Sint-Pauluskerk, 1636, rechts foto van de trappen van het hoogkoor, met links kapel Ophovius, 2025

Het interieurschilderij van Pieter Neeffs toont de Sint-Pauluskerk in 1636. Het hoogkoor is op dat moment een jaar of vier afgewerkt. Door de poort van het mogelijk imaginaire doksaal vangen we een glimp op van de trappen naar het hoogaltaar, dat toen nog duidelijk versierd was met een triptiek, waarvan *Het visioen van de heilige Dominicus* (ca. 1620) van

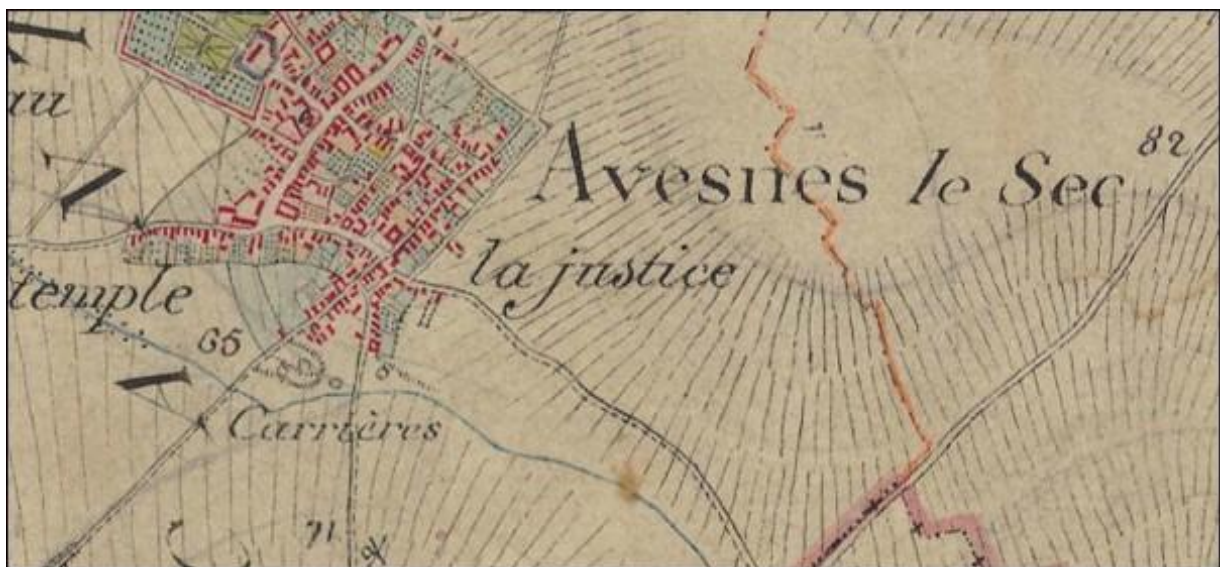
Peter Paul Rubens waarschijnlijk het grote middelpunt was. We tellen slechts zes trappen – vandaag zijn het er elf – die naar het altaar leiden. Links, noordelijk, van de trappen zien we wat nu het kapelletje onder het monument van Ophovius is. Je kunt het duidelijk herkennen aan het zuiltje dat ook nu nog rechts van de deuren staat. Mogelijk was het in 1636 nog een tweede toegang tot de crypte of misschien diende het vanaf de bouw als grafkapelletje voor Ophovius. De plek erboven lijkt nog leeg, mogelijk stond het monument uit het gezicht, misschien was het nog niet geplaatst of Pieter Neeffs nam de moeite niet om het er in de verte nog bij te schilderen.

Ons kent ons

De twee oudste grafmonumenten werden opgericht tussen 1630 en 1641 en dat is niet toevallig in dezelfde periode toen het huidige hoogkoor van de Sint-Pauluskerk werd voltooid. Het zijn monumenten voor drie mensen die elkaar kenden en die deel uitmaakten van de nauw met elkaar verweven politieke en religieuze machten van Brabant en Antwerpen in de eerste helft van de 17de eeuw.

Toen eindelijk op 10 april 1618 plechtig de eerste steen van het nieuwe hoogkoor van de Antwerpse predikherenkerk werd gelegd, waren zij in hun verschillende functies aanwezig, samen met bisschop Malderus en burgemeester Rockox. Ze waren erbij toen op 31 maart 1632 dat hoogkoor plechtig werd ingewijd en de gedenksteen in een nis in de crypte werd geplaatst.

Ophovius en van Varick - Damant waren met elkaar verbonden door hun relatie met Peter Paul Rubens, mogelijk tot in de dood. Daar komen we later op terug wanneer we de individuele monumenten onder de loep nemen en de connecties van de protagonisten uitpluizen.

Aanduiding steengroeve op oude kaart Avesnes-le-Sec

De twee grafmonumenten hebben alvast gemeen dat de beelden van Ophovius, van Varick en Damant gekapt zijn uit Avesnessteen. Dat is een krijtgesteente dat gedolven werd - en sporadisch nog wordt - in de steengroeven nabij Avesnes-le-Sec in Noord-Frankrijk. Mogelijk werd de ruwe steen per schip naar Antwerpen gebracht, want Avesnes ligt vlakbij de Schelde. Avesnessteen is zacht en fijnkorrelig en werd om die reden vaak gebruikt voor beeldhouwwerk vanaf de 15de tot de 19de eeuw. De drie stenen beelden werden intussen meermaals overschilderd, ze zijn gewit met dikke lagen verf. Op die manier verdween de polychrome laag, die op het einde van de 20ste eeuw werd ontdekt onder al dat wit geweld. Samen met de geschilderde glasramen van Abraham van Diepenbeeck - die in dezelfde periode werden geplaatst - en het daardoor getemperde licht - zorgden de beelden op de monumenten voor een sfeervol kleurenpalet dat we ons vandaag nog moeilijk kunnen voorstellen.

Glasramen

Net zoals we zeker weten dat Ophovius de sponsor was van het tweede glasraam door de aanwezigheid van zijn wapen, is het niet onwaarschijnlijk dat Van Varick in dezelfde periode ook heeft toegezegd om voor één van de ramen met het leven van de heilige Paulus te betalen (en er zijn wapenschild aan toe te voegen). We weten echter niet of dat glasraam ooit werd gemaakt, daar is geen hard bewijs voor. Van de glasramen van van Diepenbeeck vinden we immers geen fysiek spoor meer. In 1633 tekende hij nochtans een contract met de Antwerpse dominicanen, waarin werd overeengekomen dat hij twaalf grote en vijf kleine geschilderde glasramen zou leveren en plaatsen in de Sint-Pauluskerk.

In 1637 - we zijn nog steeds in de periode dat de twee oudste monumenten werden opgericht - waren nog maar vier ramen door van Diepenbeeck geplaatst en de dominicanen vonden ze dan nog te klein ook. Die vier vensters toonden taferelen over het leven van Paulus en waren versierd met de wapens van de sponsors; het eerste raam - boven het monument van Varick - door bisschop Malderus, het tweede door Ophovius, enzovoort.

Ze zaten in de ramen van het hoogkoor aan de zuidzijde en werden gedeeltelijk door Pieter Génard beschreven in de tweede helft van de 19de eeuw. Toen waren ze al lang verdwenen, mogelijk al voor de Franse bezetting tijdens de revolutionaire periode. We weten zelfs niet zeker of er ooit meer taferelen op glasraam gemaakt zijn behalve die vier. De zoektocht gaat verder.

Anna en Hendrik

De portiekmonumenten van Varick – Damant en Ophovius stonden in het diffuse licht dat door de zuidelijke geschilderde glasramen van het hoogkoor naar binnen viel. We nemen de taak van de verdwenen geschilderde ramen over en schijnen licht op het monument van het echtpaar Hendrik Van Varick (ca. 1570 – 1641) en Anna Damant (? – 1630).

De oudste grafmonumenten in de Sint-Pauluskerk – Ophovius en van Varick-Damant - zijn uniek, omdat gelijkaardige constructies elders in Antwerpen vaak vernield of verdwenen zijn. We zien geknielde en biddende overledenen, prianten, die hun stempel drukten op de maatschappij in Antwerpen in de eerste helft van de 17de eeuw.

De figuren zijn gericht naar het hoofdaltaar, langs waar ze hun gebeden aan God en de heilige Paulus kanaliseren. Het eerste hoofdaltaar in het nieuwe hoogkoor werd pas op 6 augustus 1639 gewijd aan Paulus door bisschop Nemius van Antwerpen.

Grafmonument Varick – Damant, Sint-Pauluskerk, eigen foto

De protagonisten op de monumenten zijn levensgroot afgebeeld, wat in die tijd was voorbehouden aan de hogere adel en bisschoppen. Dat was tijdens de Franse bezetting op het einde van de 18^e eeuw een reden om er elders komaf mee te maken en zo kent Sint-Paulus als uitzondering vandaag nog een authentiek ensemble grafmonumenten.

De portieken rond de twee oudste zijn trouwens identiek, inclusief de lege sarcofagen, wat ons intuïtieve vermoeden van een gelijktijdige constructie - rond 1635 - bevestigt. Waarschijnlijk is het hoofdaltaar dat er toen stond en in 1636 komt piepen op het interieur van Pieter Neeffs, hetzelfde dat in 1639 door Nemius werd gewijd. Was ook dat altaar, net zoals het doksaal, nog niet klaar toen Neeffs het als mogelijke *artist's impression* schilderde?

Pieter Neeffs, interieur Sint-Pauluskerk, 1636, detail, Rijksmuseum Amsterdam

Verdwenen wapenschilden

Het is waarschijnlijk dat de tien wapenschilden, met de helm en de handschoenen van Hendrik van Varick - die zijn monument volgens oude tekeningen sierden - sneuvelden tijdens de Franse revolutionaire periode. De oudste tekening van het monument van Varick-Damant vonden we terug in Jacques Le Roy's *Notitia Marchionatus Sacri Romani Imperii hoc est Urbis et Agri Antverpiensis*, uitgegeven in Amsterdam in 1678.

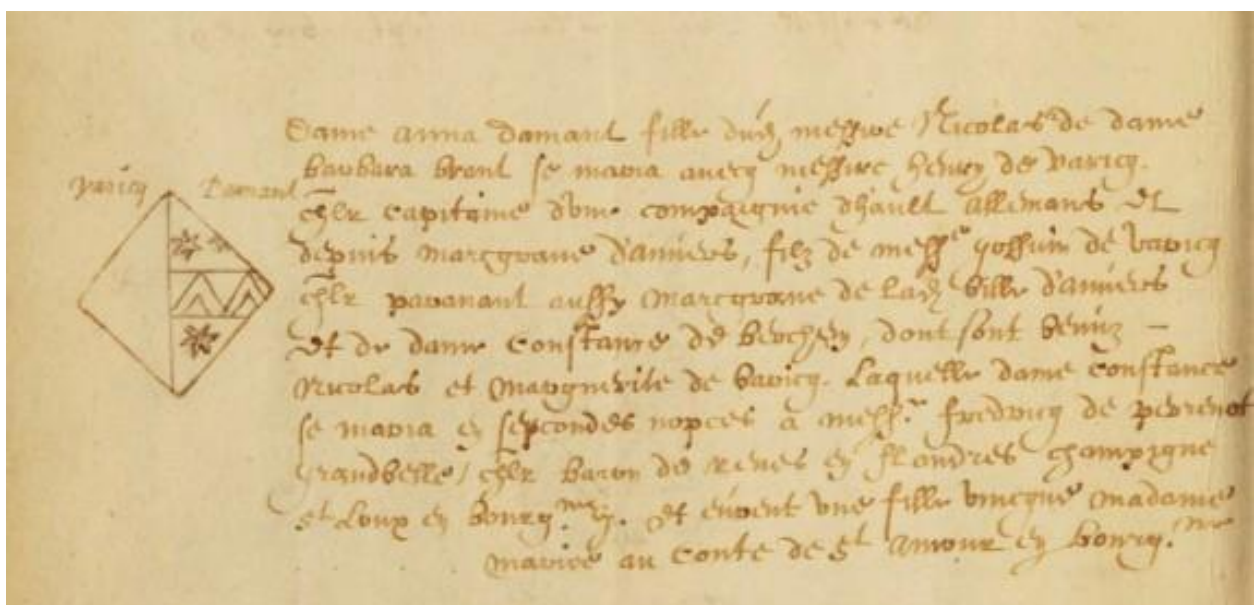
LE ROY Jacques, *Notitia Marchionatus Sacri Romani Imperii hoc est urbis et agri Antverpiensis*, Amsterdam, 1678

Dat is maar ongeveer 40 jaar na de oprichting van het monument. Het is merkwaardig dat we naast de helm en de handschoenen van Hendrik slechts twee wapens bespeuren op die tekening, bovenaan dat van van Varick, de gekroonde drie leeuwenkoppen en tussen de hoofden van Anna en Hendrik het gecombineerde wapen van Varick-Damant. Anna's familiewapen bestaat uit drie sterren, twee bovenaan en de derde onderaan, met tussenin twee gestileerde, afgeknotte schansen.

Familiewapen Damant

Het is vermoedelijk dankzij ridder François Damant (? – 1611), drager van het Gulden Vlies, kasteelheer van Kortrijk en oom van Anna Damant, dat we een beschrijving hebben van het wapen van Damant. We zullen François later tegenkomen tijdens de trouw van Anna en Hendrik. In de digitale bibliotheek van de *University of Missouri* in de VS bevindt zich een manuscript dat dateert van de periode 1600 – 1610 en geschreven is in Kortrijk. In dat manuscript is een stukje gewijd aan het gecombineerde wapen van Varick-Damant, dat later wordt overgenomen op het monument in de Sint-Pauluskerk.

Vermoedelijk François Damant, manuscript, Ascendance héraldique famille Damant, Kortrijk, ca. 1600 (digitale collectie University of Missouri, USA, publiek domein)

De lange en wat lugubere heraldische omschrijving van het wapen van Hendrik van Varick willen we je niet onthouden: *in zilver drie afgerukte leeuwenkoppen van keel (rood, nvdr.) getongd, gekroond van lazuur (blauw, nvdr.), het schild getopt met een helm van zilver gekroond met een kroon van drie fleurons (gestileerde bladeren of rozetten, nvdr.) getralied, gehalsband en omboord van goud, gevoerd en gehecht van keel, met dekkleden van zilver en van keel.* Nou moe, begin daar maar eens aan als wapenschildfabrikant.

Familiewapen van Varick in OLZHEIM Alex, *Uit de geschiedenis van Varik, Varik,* 2013

De acht kleinere wapenschilden, vier aan beide kanten, hebben nochtans zeker aan het monument gehangen. Op 17 maart 1728 stapte het Antwerpse stadsbestuur naar de Sint-Pauluskerk om dat vast te stellen en er een verslag over te maken. Notaris de Greve stelde het attest op en het document biedt ons een gedetailleerde blik op het monument zoals het er 300 jaar geleden volledig aangekleed stond. Dit is de ingekorte beschrijving, een vrije vertaling van de Franse tekst:

We hebben ons begeven naar de kerk van de eerwaarde paters dominicanen van deze stad en hebben daar op de linkerkant van het koor (als je met je rug naar het altaar staat nvdr.) een mooi epitaaf en graftombe aangetroffen van wijlen messire Henry de Varick en dame Anna Damant, zijn gezellin, onder dewelke hun lichamen zijn geborgen. Hun wapens en kwartieren zijn afgebeeld. Aan de rechterzijde (als je met je rug naar het monument staat, nvdr.) de wapens van Varick, du Crois, Berchem en vande Werve en aan de linkerkant Damant, Bave, Brant en

Liere. We hebben het monument aangetroffen zoals op aangehechte tekening en ook de inscriptie gezien boven een deur naar een kelder of crypte onder het hoogkoor, met de tekst: Icy gist messire Henri de Varick, chlr. Vicomte de Bruxelles, Seigr. De Boonendael, Bauwel & Olmen, du Conseil de guerre, marcgrave d'Anvers. Trespasa l'an 1641. Le 5. Octob. & Dame Anne Damant sa compagne, Dame des dits lieux trespasa l'an 1630. Le 6. de may.

Notaris de Greve heeft dat nauwkeurig genoteerd in 1728 en we zijn blij dat de tekst boven de ingang van onze crypte alle turbulente tijden overleefd heeft, in tegenstelling tot de tien wapenschilden van het monument. De opdrachtgever van de vaststelling en het attest was Philippe Adrien van Varick, vicomte de Bruxelles. Vermits de acht kleine wapenschilden in 1658 nog niet op de eerste tekening staan en in 1728 wel, vermoeden we dat het een latere toevoeging betreft. Mogelijk was Philippe Adrien zelfs de opdrachtgever van de schildjes en wilde hij een attest als bevestiging dat het werk was uitgevoerd.

SANDERUS Antoon, *Le grand theatre sacré du duché de Brabant*, 's Gravenhage, 1734

Selectieve destructie

De meest plausibele verklaring van de verdwijning van de tien wapenschilden gaat terug tot de Franse Revolutie, toen de decreten tegen de feodaliteit, de adel en het koningschap werden toegepast. Op 17 juli 1793 werd de onherroepelijke afschaffing van die instituten vastgelegd in een decreet dat het laatste was van een aantal voorgangers.

In Antwerpen werden grafmonumenten en adellijke insignes op het einde van de 18^e eeuw grondig aangepakt en vernietigd, maar de Sint-Pauluskerk bleef op dat gebied min of meer buiten schot. De schildjes boven het koorgestoelte bijvoorbeeld bleven onberoerd en kunnen we vandaag nog altijd bewonderen. Die kleinere wapenschilden waren vaak gerelateerd aan gilden, ambachten of families die een schenking deden of de bouw van het koorgestoelte mee financierden. Hoewel in principe iedereen slachtoffer was van de revolutionaire vernietigingsdrang, werden hun symbolen vaak gespaard omdat ze niet direct aan de adel gelinkt waren.

De vernielingen in de kerken waren niet altijd systematisch. Vaak werden zeer zichtbare wapenschilden van adellijke grafplaten in de vloer als eerste vernietigd. Grootschalige monumenten zoals dat van Varick-Damant waren ook een duidelijk doelwit voor 'ontwapening' – je kon er immers niet naast kijken. De vernietiging van de wapens op het grafmonument Varick-Damant was waarschijnlijk een doelbewuste politieke daad tegen de adellijke herinnering, terwijl de wapenschilden boven het koorgestoelte mogelijk werden gespaard om pragmatische redenen – misschien werden ze wel afgedekt - of omdat ze minder als direct subversief werden beschouwd.

Sporen van ontwapening in 1797, verwijderd familiewapen van Varick bovenaan het monument, eigen foto

In 1797 diende citoyen Philippe Van de Werve een verzoekschrift in om de verkoop van het grafmonument van Varick stop te zetten. Hij trad op als erfgenaam van de familie van Varick. Om zijn argument kracht bij te zetten vermeldde hij in het verzoekschrift dat hij afstand zou doen van zijn adellijke titels. Tot ieders verbazing werd zijn verzoek goedgekeurd, net zoals dat van citoyen Jan Hendrik Heesmans over het grafmonument van Michael Ophovius tijdens de zitting van 3 Thermidor de l'an V – 21 juli 1797. Dat is voor de Sint-Pauluskerk echt wel een alternatief argument om een feestje te bouwen op de nationale feestdag van België. Het is best mogelijk dat de wapenschildjes van het grafmonument van Varick-Damant verwijderd werden, aansluitend op de afstand van de adellijke titels door de erfgenamen.

Nu we de familieconnecties van Anne Damant en haar Hendrik kennen dankzij de wapenschildjes is het een mooi moment om te bekijken hoe die relaties in elkaar zaten. We volgen de levensloop van de hoofdrolspelers, komen heel wat bekende namen tegen en keren daarna terug naar het monument om de beelden nog eens grondig te bekijken en onze conclusies te vormen. Wordt vervolgd in Paullus Pasen en de bibliografie komt na de laatste aflevering.

Hendrik van Varick en Anna Damant, grafmonument Sint-Pauluskerk, eigen foto

Varick en de Furie

Voor we de tortelduifjes Anna en Hendrik op elkaar loslaten, bekijken we een schokkende gebeurtenis die bepalend was voor het leven en de carrière van Hendrik van Varick en die ons onrechtstreeks naar zijn geliefde Anna leidt. Op zondag 4 november 1576 werd de vader van Hendrik van Varick (ca. 1570 – 1641) tijdens de Spaanse Furie vermoord in Antwerpen. Papa Gozewijn - geboortjaar onbekend - was markgraaf van Antwerpen en het Land van Rijen en schout van Antwerpen.

Anti-Spaanse contemporaine propaganda werd gretig overgenomen door de romantiek van de 19de eeuw en zo groeide de waar gebeurde verschrikking op die zondag en de volgende dagen uit tot een catastrofe met duizenden doden en honderden woningen die in de as werden gelegd. Door het tellen van de oversterfte - 'meer doden dan gewoonlijk' - in de parochieregisters tijdens die week toonde onderzoekers aan dat het aantal vermoorde mensen opliep tot maximaal enkele honderden.

Het nieuwe stadhuis liep aanzienlijke brandschade op, zodat na amper tien jaar het interieur al grondig heropgebouwd moest worden en mogelijk ontstond er brand in tientallen woningen. Vreselijk genoeg allemaal, maar het is correct om de Spaanse Furie in reële proporties te bekijken, als een van de vele furies – een vijftiental - die in de tweede helft van de 16de eeuw door onze contreien raasden.

Hans Collaert, Allegorie over de Spaanse Furie. 1577, Museum Boijmans Van Beuningen

Stadsarchivaris Floris Prims heeft de kerkhofrekeningen uit die dagen nagekeken. Hij vond een rekening van het O.L.V.-kerkhof – nu de Groenplaats – van 7 november 1576, de dag waarop er weer dopen en begravenissen konden plaatsvinden, met volgende tekst: 'Betaelt aan de grafmaeckers ende andere goede lieden die de dooden die in de furie bleven waren, begroeven, 22 gulden'. De voorganger van Prims, Pieter Génard, die de namen opzocht van de doden, kon een 60-tal mensen identificeren.

In de bibliografie op het einde van deze artikelenreeks over de grafmonumenten vind je verwijzingen naar teksten die de Nederlandse onderzoeker Cees Reijner heeft gepubliceerd over de verhalen van 16de - eeuwse Italiaanse chroniqueurs en hun visie op de Spaanse furies. Ook bij deze buitenlandse waarnemers, al dan niet ooggetuigen, lees je grote verschillen in aantal slachtoffers en aangerichte schade, afhankelijk van de gehechtheid van de auteurs aan het Habsburgse of rebelse gedachtegoed.

Ferdinand De Braekeleer, Spaanse Furie in Antwerpen, 1837, KMSKA

Het schilderij van Ferdinand De Braekeleer (1792 – 1883) over de Furie voltooide hij in 1837 en bevindt zich vandaag in het KMSKA. We zien de dappere notabelen en burgers van Antwerpen die hun fonkelnieuwe stadhuis verdedigen tegen de Spaanse muiters. Gozewijn van Varick staat centraal op het grote werk, rapier in de hand en roept zijn stadsgenoten

vruchteloos op tot verzet. Een nobele en romantische scène, maar niet correct. Gozewijn was al enige dagen onwel en bevond zich op die noodlottige dag waarschijnlijk thuis in de Lange Nieuwstraat 40-44 of aan zijn voordeur, dat is niet duidelijk. Daar werd hij koudweg vermoord door binnengedrongen Spaanse soldaten. Gozewijn werd begraven in de Sint-Joriskerk, waar protestanten hem tien jaar later dan ook nog eens opgroeven en zijn graf vernielden.

Naast Gozewijn vond een aanzienlijk aantal Antwerpse bestuursleden de dood: burgemeester Jan vander Meeren, schepenen Jan vande Werve (in gevecht op de Meirbrug), Geeraert Despommereaulx (op zijn paard, toen hij de Spaanse kapitein Juliano Romero wou spiesen, maar ze hadden hem eerst te pakken) en Nikolaas van Boechout.

De Spaanse furies in de Nederlanden waren het symbool van het financiële en morele failliet van het Spaanse bestuur. Na de Antwerpse furie kwam de Tachtigjarige Oorlog op kruissnelheid, vluchten kon niet meer.

Ter herinnering aan de Spaanse Furie kun je eens langs de Van Varickstraat wandelen, op het Antwerpse Kiel in de Jan de Voswijk. De straat is een verre herinnering aan de roemruchte markgraaf, schout en ridder Gozewijn van Varick, papa van Hendrik. Je kunt ook de gedenksteen aan het stadhuis bekijken, maar erger je niet aan het 19de - eeuwse pathos.

Gedenksteen uit 1876, Spaanse Furie stadhuis Antwerpen – met Bart De Wever

Familiebanden

Hendrik was zes of zeven jaar oud toen de furie plaatsvond. Wellicht was hij aanwezig tijdens de moord op zijn vader, net zoals zijn mama, Constance van Berchem, broertje Johannes en zusje Margareta. In tegenstelling tot grote broer Hendrik hebben we Margareta (1572 - 1629) en Johannes (1576 - 1637) teruggevonden in de doopregisters van de Sint-Jacobskerk. Johannes was maar negen maanden oud toen zijn vader vermoord werd. Mogelijk werd Hendrik nog geboren en gedoopt in Diest, waar papa Gozewijn gouverneur voor Spanje was van de stad en omliggende gebieden, voor hij bij besluit van Filips II op 29 juni 1574 tot markgraaf en schout benoemd werd in Antwerpen.

De familie van Varick vond haar oorsprong in Varik, een gemeente tussen 's Hertogenbosch en Tiel in Nederland. Gozewijn was al de negende van die naam in de wijdvertakte familie, waarvan de Zuid-Brabantse tak het katholieke, uitgeweken deel vormde.

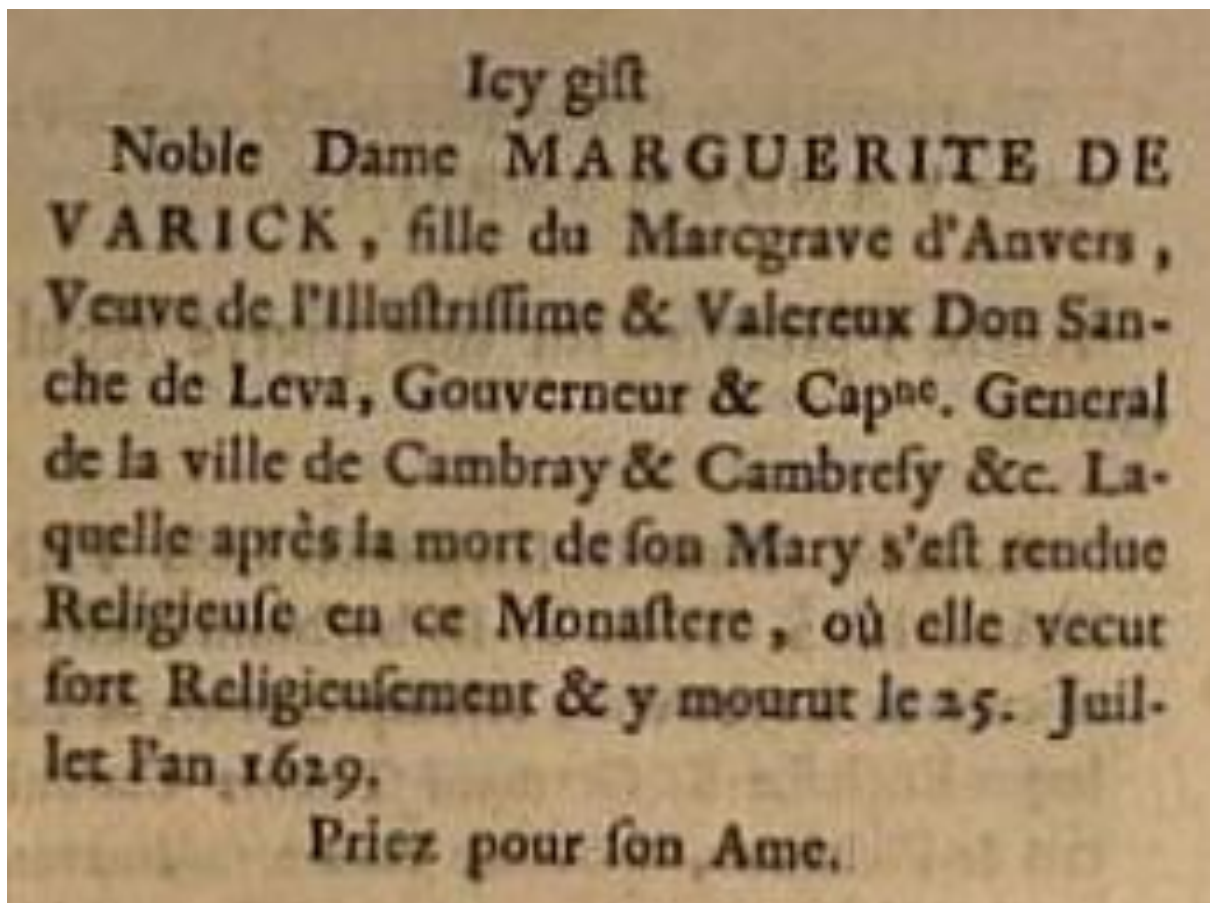

Olzheim , Uit de geschiedenis van Varik, Varik, 2013

Johannes van Varick, Hendriks jongere broer, trad in bij de Antwerpse predikheren in het klooster naast de Sint-Pauluskerk. We zullen hem nog tegenkomen bij de bespreking van een volgend monument, dat van Ophovius, voor wie Johannes tijdens verschillende missies optrad als briefdrager en vertrouwensman.

Zus Margareta van Varick huwde met de dertig jaar oudere don Sancho Martinez de Leyva (ca. 1543 – 1601), gouverneur voor Spanje van de regio Kamerijk (Cambrai) en Rijsel (Lille). Na de dood van haar man trad ze in bij de augustinessen van het klooster van Ter Banck nabij Leuven, wat in de 19de eeuw een dominicanessenklooster werd. Johannes en Margareta van Varick versterkten de band tussen de familie van Varick en

de katholieke structuren tijdens de contrareformatie. Grote broer Hendrik van Varick zal deze band later betonneren onder impuls van zijn dame, Anna Damant.

Grafschrift Margareta van Varick in het klooster Ter Banck

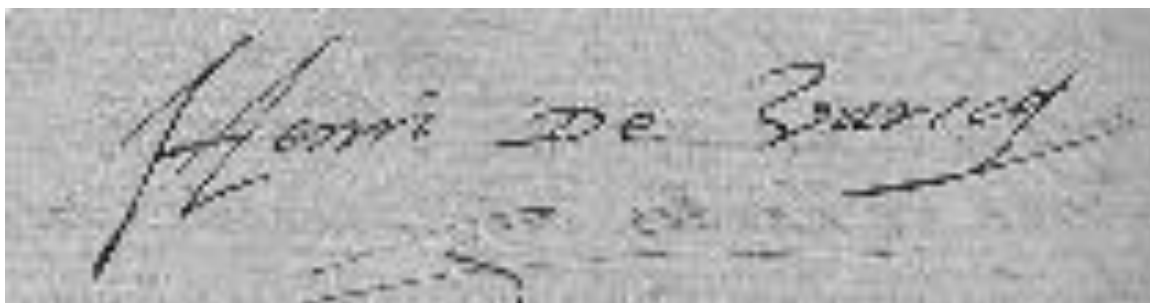
Sancho Martinez de Leyva, echtgenoot van Margareta, was een vechtersbaas die zowat overal in Europa streed in het Spaanse leger. Hij schopte het tot kapitein van de Spaanse troepen in Vlaanderen en zelfs tot *maestro di campo* onder Alexander Farnese. Op 9 augustus 1588 ging zijn leger aan boord van een vloot in Duinkerken om samen met Farnese Engeland te bezetten als ondersteuning van de Armada, maar toen slechte weersvoorspellingen roet in het zeemanseten gooiden, ging het leger weer van boord. Op de 12de vertrokken ze opnieuw en twee dagen later keerden ze zonder vechten weer naar Duinkerken, toen ze hoorden dat de Spaanse Armada was vernietigd. Martínez de Leyva heeft zonder twijfel een rol gespeeld bij de lancering van de militaire carrière van zijn schoonbroer Hendrik van Varick.

Weduwe Constance van Berchem, de mama van Hendrik, Johannes en Margareta, huwde ongebruikelijk snel na de dood van papa Gozewijn van Varick met Frédéric Perrenot de Granvelle (1536 – 1602), die een waslijst aan titels droeg. Hij was de broer van kardinaal de Granvelle en heer van Champagny – zijn roepnaam. Champagny werd zo de stiefvader van Hendrik en tegelijk wellicht diens tweede militaire opstap.

Champagney was tijdens de Furie gouverneur van Antwerpen en één van de verdedigers van de Antwerpse bevolking, wanneer d' Avila, de Spaanse commandant van de Antwerpse citadel, de zijde van de muiters koos. Hij kon uit de handen van de soldaten ontsnappen door te vluchten op één van de schepen die Willem van Oranje ter ondersteuning naar Antwerpen stuurde. Zo belandde Champagney bij de prins van Oranje, terwijl hij toch katholiek bleef en trouw aan de Spaanse koning. Het waren merkwaardige tijden. Na heel wat avonturen en omzwervingen, inclusief een lange opsluiting in de gevangenis in Gent, belandde hij opnieuw in Antwerpen, waar hij de citadel restaureerde in opdracht van Farnese, de hertog van Parma. Omdat hij zwakte tussen Spanje en Oranje verloor Champagney uiteindelijk de steun van Farnese en verhuisde hij min of meer gedwongen naar zijn heerlijkheid in Frankrijk.

Scharnierjaar 1599

Over de jeugdijaren van Hendrik weten we vrijwel niets. Mama Constance van Berchem kwam uit een Antwerpse familie met aanzien en ook stiefvader Champagney was een bemiddeld man, zodat we mogen veronderstellen dat Hendrik de opleiding van een zoon uit de hogere klasse volgde. Dankzij de bemiddeling van Martinez de Leyva en Champagney heeft hij wellicht vrij jong een militaire carrière aangevat en we pikken zijn spoor weer op in 1594 met een brief aan Champagney. Er staat niets relevants in voor ons onderzoek, maar zo kennen we het handschrift en de handtekening van Hendrik van Varick, *Henri de Varicq*.

1599 was een scharnierjaar voor Hendrik. Hij was toen rond de dertig. In het begin van dat jaar was Hendrik ridder en waarschijnlijk al een tijdje kapitein van een afdeling van 300 Duitse manschappen in het regiment van Baldassare Biglia (1550 – 1625), graaf van Saronno, één van de vele Italianen die in onze contreien was beland. Het regiment arriveerde rond 1598 in de Nederlanden en werd direct ingezet in de grensregio's van Brabant en Vlaanderen.

Dat een Milanese graaf een regiment naar Vlaanderen bracht, onderstreepte zijn status. Het was een vorm van militaire "onderneming": de edelman stelde het regiment samen en financierde een deel van de

opstart, in ruil voor politieke invloed en gunsten van de Spaanse koning. Dit legde de basis voor de invloed die Biglia in onze gewesten zou genieten en waar de kapitein van een van zijn afdelingen, ridder Hendrik van Varick, mee van zou profiteren.

Baldassare Biglia en Nicolaas Damant (1531 – 1616), kanselier van de aartshertogen Albert en Isabella, kenden elkaar mogelijk. Nicolaas Damant was een van de machtigste mannen in de Nederlanden en Biglia was een gerespecteerd bevelhebber. Schoonbroer Martinez de Leyva, commandant Biglia en in mindere mate stiefvader Champagney plaveiden het pad voor Hendrik van Varick dat naar de kanselier in Brussel en de liefde van zijn leven leidde.

Ha, de zoete geur van de liefde hangt in de lucht. Voel je ook de hartenklop, dat ondraaglijke wachten op de volgende aanblik van een geliefde?

Daar komt de bruid

Een huwelijk van telgen uit belangrijke families was geen sinecure rond 1600. De tortelduiven – en vooral hun fortuin en familie – werden op een precies afgestelde weegschaal gewikt en gewogen. Met Anna Damant en Hendrik van Varick verliep de aanloop naar de verloving op precies dezelfde manier. We weten niet precies hoe het huwelijk tussen Anna, dochter van de kanselier, en Hendrik tot stand kwam. Het is mogelijk dat de Antwerpse ridder aanvankelijk niet als een evenwaardige potentiële partner werd beschouwd, maar toen de familie Damant Hendriks doopceel lichtte, zag het er misschien allemaal niet zo slecht uit als aanvankelijk gevreesd.

Mama Constance was een *van Berchem* en was langs moederskant geparenteerd aan de Van de Werve en de van Immerseel en papa Gozewijn - slachtoffer van de Spaanse Furie - kwam uit een Gelders geslacht van oude adel en was markgraaf en schout van Antwerpen geweest. Hendrik had de heerlijkheid Olmen van Gozewijn geërfd en was op dat moment waarschijnlijk al lid van de oorlogsraad van Brabant. Dat waren deftige papieren. Daar stelden de Damants tegenover dat vader Nicolaas kanselier van de aartshertogen was. Hij begeleidde hen trouwens in 1599 van Spanje naar Brussel om 'hun' Nederlanden over te nemen voor de Spaanse Kroon. Hij was heer van Boonendael en Bauwel (titels die Anna Damant van haar vader erfde en later ook gedragen werden door haar man Hendrik).

Een extra troef was dat Pieter (1530 – 1609), de broer van Nicolaas Damant, de derde bisschop van Gent was. Hij wijdde zijn ambt volledig aan de contrareformatie, zij het met wisselende krachtdadigheid. Als kers op de familiale taart was er nog die andere broer van Nicolaas, Jan

Damant, die tussen 1589 en 1610 amman van Antwerpen was. Jan was trouwens daarvoor al bevriend met de familie van Varick. In een lofdicht lezen we met enige Antwerpse humor dat Jan was: *T'Antwerpen hoogh gheacht / en te Brussel noch meer.*

Links Nicolaas Damant, locatie schilderij onbekend, rechts Pieter Damant, bisschop van Gent, Sint-Baafskathedraal Gent

Last but not least vertoefde Nicolaas Damant in Spanje tijdens het jaar 1598, toen Anna en Hendrik elkaar vermoedelijk leerden kennen en zich verloofden. Het is niet ondenkbaar dat ze de moeder van Anna, Barbe Brant, aan hun kant kregen en dat die Nicolaas Damant overtuigde of misschien was het huwelijk allang geregeld tussen de families.

Het waren twee voorname geslachten die de krachten bundelden in Brussel en Antwerpen en zo een machtige structuur vormden in Brabant en de Spaanse Nederlanden. Barbe Brant, vrouw van Nicolaas Damant, was geen familie van de Antwerpse tak van de familie Brant, waarvan Isabella huwde met Peter Paul Rubens. Dat zou te mooi geweest zijn voor ons verhaal.

Anna Damant en Hendrik van Varick trouwden in Brussel op 20 maart 1599. Hendrik bracht als getuigen zijn neef ridder Antoon van Berchem en Jan van Straelen mee. Anna pakte het grootser aan en trommelde oombisschop Pieter Damant en Jan Damant, de amman van Antwerpen, op. In hun zog volgden François Damant, ridder in de orde van het Gulden Vlies, kasteelheer van Kortrijk en Anna's neef Jean de Boot, secretaris van de staatsraad van Bourgondië. Er werd een huwelijkscontract gesloten,

waarin bepaald werd dat Anna als overlevende partner 1.000 gulden per jaar zou ontvangen uit de bezittingen van haar man, terwijl Hendrik het als langstlevende moest stellen met de helft.

Markgraaf van het Land van Rijen

Papa Nicolaas Damant kwam samen met de aartshertogen Albert en Isabella aan in Brussel op 5 september 1599. Dat echtpaar was net als Anna en Hendrik eerder dat jaar gehuwd, zij het in Valencia op 18 april. Het was geen toeval, maar wellicht door de tussenkomst van Nicolaas Damant, dat Hendrik van Varick vrij vlug erna op 22 november 1599, door de aartshertogen benoemd werd als schout van Antwerpen en markgraaf van het Land van Rijen. Hij nam hiermee de plaats in van de overleden Hendrik 'tSeraerts. Met die benoeming begon voor de familie van Varick een lange periode van bewind in de regio Antwerpen.

Wapen markgraafschap Antwerpen rond 1600

Voor we verder gaan met het leven van Anna en haar man is het interessant om de functies en bevoegdheden van de verschillende ambten in Antwerpen in het begin van de 17^e eeuw te duiden. De bestuurlijke en juridische structuur in de Zuidelijke Nederlanden was een complex samenspel van lokale en centrale macht. Bij de benoeming van Hendrik tot *markgraaf* werd verwezen naar zijn juridische kennis (die hij mogelijk tijdens zijn studies had verworven) - de functie vereiste immers een degelijke scholing.

In de 17de eeuw was de titel 'Markgraaf van het Land van Rijen' geëvolueerd van een feodale militaire en adellijke rang naar een prestigieuze ambtstitel voor de koninklijke vertegenwoordiger. Hendrik van Varick was de hoogste ambtenaar van de vorst – in de praktijk van Albert en Isabella - in het markgraafschap. Dit gebied omvatte niet alleen de stad, maar ook een groot deel van de omliggende regio (de 'vrijheid' en de dorpen in het kwartier van Antwerpen, *het land van Rijen* - waarvan de etymologische verklaring mogelijk in *Rietland* te vinden is). De markgraaf hield toezicht op de openbare orde, de rechtspraak en de fiscale belangen van de vorst. Hij zat de Vierschaar (de rechtbank) voor wanneer het ging over zaken die buiten de stadsmuren of in de omliggende dorpen plaatsvonden. Om praktische redenen waren de functies van markgraaf en schout in Antwerpen in deze periode vaak versmolten.

De *schout* was de ambtenaar die belast was met de strafrechtelijke vervolging. Hij was de combinatie van politiecommissaris, onderzoeksrechter en openbare aanklager van die tijd. Hij spoorde misdaden op, arresteerde verdachten en eiste een straf voor de schepenbank (schepenen in de functie van rechters). Terwijl Hendrik van Varick als markgraaf en schout een verantwoordelijkheid had die verder reikte dan de stad Antwerpen, was Jan Damant tot 1610 amman van de stad. Jan was enkel bevoegd voor de stad Antwerpen, had daar ongeveer dezelfde bevoegdheid als een schout, maar stond hiërarchisch onder Hendrik van Varick. De twee mannen werkten nauw samen, omdat hun functies elkaar vaak overlaptten. De functienaam *amman* is verwant aan de benaming *ambtman*, die we vandaag nog herkennen in de Antwerpse Ambtmanstraat.

De 114 heerlijkheden, dorpen die tot het markgraafschap *van Rijen* hoorden en dus rechtstreeks onder bevoegdheid van Hendrik van Varick vielen vanaf einde 1599, lagen verspreid in de huidige Rupelstreek, de Antwerpse zuidrand, Zandhoven, Herentals, Turnhout, Hoogstraten en Geel, plus vijf dorpen rond Lier.

In de loop van de geschiedenis vielen er soms dorpen weg of kwamen er weer bij, maar het bleef gedurende de middeleeuwen tot aan de Franse Revolutie een uitgestrekt gebied waar de markgraaf de opperschout was. Hij stond er gelukkig niet alleen voor en kon rekenen op een apparaat van lokale schouten, onderschouten, drossaards, hellebaardiers en griffiers. Als de Antwerpse schout bijvoorbeeld als gerechtsofficier in Lier optrad, dan deed hij dat als markgraaf en niet als schout.

Girlpower

Aen de edele godvruchtige vrouwe Anna Damant

*Alsoo ick neerstigheyt gedaen heb edelvrouwe
Om desen blompot vol schoone blomme te vergaeren
Tot sticht en recreaci der ionckheyt, soo ick betrouwe,
Dat hare edelheyt dien tot Gods eer sal bewaren
In haer cabinet, om daarvan sonder spaeren
Met haer ionckfrouwen den soeten reuck t' ontvanghen
Die haer herten sal conforteren en niet beswaeren.*

In 1614 droeg Antwerps dichter Gilles De Coster (? – 1618) - *Uwen oytmoedigen dienaar* - een dichtbundel op aan Anna Damant, met de titel *Den blompot der gheestelycker liedekens (ghedicht ende gebrocht int licht door Gilles De Coster)*. Gedicht en gebracht in het licht, Gilles was waarlijk een dichter. De kwezelachtige rijmelarij is vandaag nauwelijks te verteren, maar in en tussen de lijnen vernemen we dat Anna Damant in 1614 *vrouwe van den Heer Marckgraeff der Stadt Antwerpen* was, dat ze in haar kabinet een hofhouding van jonkvrouwen ter beschikking had en dat ze het meest gelovige en katholieke wezen was dat in 1614 in Antwerpen rondliep.

Anna Damant, grafmonument Sint-Pauluskerk, eigen foto

We kennen de geboortedatum van Anna Damant niet, maar edele vrouwen huwden in die periode meestal tussen hun 20ste en 25ste levensjaar. Anna trouwde met Hendrik in 1599 en is om die reden waarschijnlijk geboren rond 1575. Wanneer Gilles zijn dweepbundeltje aan haar opdroeg in 1614, was Anna een *grande dame* van Antwerpen van rond de veertig jaar oud. We laten Hendrik even genieten van zijn markgraafschap en richten samen met Gilles De Coster onze blik naar de vrouw naast Hendrik, waar hij bijna alles aan te danken had.

Papa Nicolaas Damant hield het leven vol tot 1616, toen hij op 17 juli stierf in Brussel. Hij werd als voormalige kanselier van Brabant begraven in de sacramentskapel van de Sint-Goedelekathedraal in Brussel. Peter Paul Rubens maakte het epitaafschilderij boven het graf van Nicolaas. De locatie in de Sint-Goedelekerk was niet toevallig vermits de vader van Nicolaas, grootvader van Anna, Pieter Damant, daar ook werd begraven. Het schilderij toont een ongebruikelijk tafereel uit het evangelie van Johannes, wanneer Jezus aan Sint-Pieter de verantwoordelijkheid over de christenen toevertrouwt. Het werd door de kerk verkocht in 1800 en bevindt zich vandaag in de Wallace Collection in Londen.

Links grafschrift Nicolaas Damant Sint-Goedele Brussel, rechts Peter Paul Rubens, *De opdracht aan Sint-Pieter*, Wallace Collection, Londen, ca. 1615

Dochter Anna genoot haar opvoeding als oudste telg en erfgename dus in een gezin dat behoorde tot de hoogste politieke en culturele kringen van Brussel. Nicolaas was heer van Boondaele en mama Barbe Brant had de heerlijkheid Bauwel (Bouwel, deelgemeente van Grobbendonk) meegebracht. Daar komt bij dat vader Nicolaas het burggraafschap van

Brussel had verworven – zeg maar: gekocht - voor 17.500 gulden van de graaf van Boussu, die zijn schulden niet meer kon betalen.

Baas in Brussel

Dat gebeurde op 6 mei 1606 in herberg *de la Couronne* in Brussel en vanaf dan mocht Nicolaas Damant zich burggraaf van Brussel noemen. Toen Nicolaas overleed in 1616 zag graaf Boussu zijn kans schoon om het burggraafschap – traditioneel een erfelijke titel – terug te claimen van de erfgenamen van Nicolaas, Anna Damant en haar man Hendrik van Varick. Het burggraafschap bevatte een kleine enclave die was vrijgesteld van accijnzen. In die enclave stond een brouwerij, *Spagnien* en die bracht jaarlijks een mooie opbrengst aan de burggraaf, wat de interesse van Boussu verklaarde.

Zegel van Hendrik van Varick als burggraaf van Brussel

Anna en Hendrik wonnen het proces voor het feodale hof van Brabant op 7 september 1619 en zo mocht Hendrik van Varick, dankzij zijn Anna, zich burggraaf van Brussel noemen. De titel bleef in het bezit van de familie van Varick tot hij werd afgeschaft op het einde van de 18^e eeuw. Het burggraafschap staat dan ook prominent op het epitaaf van Hendrik onder het grafmonument in de Sint-Pauluskerk, gevolgd door de heerlijkheden Boonendael en Bauwel, die hij ook al via Anna Damant verkreeg.

De titel *marcgrave d' Anvers* had hij waarschijnlijk aan haar familie te danken en staat onderaan zijn lijstje met titels. Anna moet het in een paar lijntjes onderaan de tekst stellen met het povere *sa compagne, dame des dits lieux* (zijn partner, dame van de vermelde plaatsen). Dat had eleganter gekund, Hendrik! Jouw heerlijke inbreng beperkte zich tot de heerlijkheid Olmen die je van vader Gozewijn erfde. Al het andere had je aan Anna te danken.

Epitaaftekst Hendrik van Varick en Anna Damant, 1641, onder hun grafmonument, boven de deur naar de crypte, Sint-Pauluskerk Antwerpen, eigen foto

De markgraven van Antwerpen woonden traditioneel in en rond de Lange Nieuwstraat met haar prachtige stadspaleizen. De Markgravestraat ontleent haar naam aan het prachtige optrekje dat markgraaf van Immerseel in 1495 plantte op de hoek van de Lange Nieuwstraat. We hebben al vermeld dat papa Gozewijn van Varick met zijn gezin aan de Lange Nieuwstraat 40-44 woonde.

De ammans van Antwerpen kon je dan weer vinden in de Ammanstraat (vandaag: Ambtmanstraat), een zijstraat van de chique Keizerstraat. In deze laatste stonden de stadspaleizen van burgemeester Rockox en andere belangrijke – en rijke – Antwerpenaren. Wellicht bevond zich het huis waar Anna en Hendrik hun privéwoning hadden in die buurt. Een mogelijk adres is aan de Minderbroedersrui 11, in het huis *De witte lelie* of *'t Lelieken*. Anna en Hendrik kochten dit huis op 13 januari 1604. Na de dood van Anna Damant in 1630 en volgens haar testament stond Hendrik van Varick dat huis vervolgens af aan hun zoon Nicolaas. Het was op dat moment belast met een hypotheek van 1.000 gulden.

Die zoon van Anna en Hendrik werd in 1600 geboren. Ze noemden hem Nicolaas, naar boma Nicolaas Damant, aan wie ze zoveel te danken hadden. Later werd dochter Margareta (ca. 1601 – ca. 1623) geboren, zij stierf ongehuwd op 23-jarige leeftijd, over haar is verder niets bekend.

Nicolaas van Varick (1600 – 1656) stapte in de voetsporen van zijn ouders en erfde alle titels. In 1628 vond papa Hendrik dat hij lang genoeg had gewerkt, hij ging stilletjes aan naar de zestiende en was voor die tijd een man van rijpe leeftijd. Hij droeg de zware functie van markgraaf en schout van Antwerpen in dat jaar over aan zoon Nicolaas, die de ambten tot zijn dood bekleedde. Nicolaas trouwde in 1623 met Anna-Maria Micault, ook telg van een oud geslacht en ze kregen vele kinderen, zodat de van Varicks tot aan de Franse Revolutie met genoeg volk waren om belangrijke posities in Brabant te bekleden. Anna-Maria bracht de heerlijkheid Huizingen mee naar de familie van Varick.

Het jaartal van de bijna erfadellijke overdracht van het markgraafschap van Hendrik aan Nicolaas heeft belang voor ons volgende onderzoek, naar het grafmonument van Michael Ophovius. Het is van belang welke markgraaf van Varick Ophovius bezocht op 7 augustus 1631, samen met Peter Paul Rubens.

Contrareformatie onder ons

We vertelden al hoe de families Varick en Damant hun telgen Hendrik en Anna lanceerden en over de wederzijdse voordelen die ze plukten door hun huwelijk. Nu schetsen we de status van het koppel in het contrareformatorisch Antwerpen begin 17de eeuw.

Het gezin van Varick–Damant was diepgelovig katholiek, dat hebben we al ondervonden met de rijmbundel-met-de-blompotten van Gilles De Coster. Er was een duidelijke link tussen hen en de dominicanenorde, waar verschillende familieleden intraden. Dat was één van de redenen waarom Anna en Hendrik voor Sint-Paulus opteerden als eeuwige rustplaats. Hun betrokkenheid als voorvechters van het katholieke geloof in het contrareformatorische Antwerpen in die periode ging echter veel verder dan dat.

De augustijnen vestigden zich onder bescherming van Albrecht en Isabella in Antwerpen in 1608. Ze ontvingen van de Antwerpse magistraat de gronden van brouwerij *De Ketel*, die zich uitstrekten van de Everdijstraat tot aan de Oudaan. Het was dankzij Anna en Hendrik dat de augustijnen bij hun aankomst een gerieflijk huis in de Everdijstraat ter beschikking kregen. De orde bouwde er een klooster en een school en die bood gedurende twee eeuwen hoogstaand onderwijs.

De bouw van de augustijnenkerk begon in 1615 en markgraaf Hendrik legde de eerste steen, terwijl de aartshertogen tijdens hun bezoek aan

Antwerpen in datzelfde jaar de eerste steen van het hoogkoor plaatsten. Later behoorden Isabella, bisschop Miraeus en van Varick tot de weldoeners die de koorbanken sponsorden. De inhuldiging van de kerk had plaats in 1618. Ze is intussen ontwaard en fungeert al jaren als zetel voor internationaal muziekcentrum Amuz.

De aartshertogen hadden ook een dikke vinger in de pap bij de komst van de discalsen naar Antwerpen, ondanks de aanvankelijke protesten van het Antwerpse stadsbestuur dat niet onterecht vond dat er al genoeg kloosterorden in Antwerpen waren. Het duurde tot 1624 voor de orde een lap grond kon verwerven tussen de Graanmarkt en Hopland. De discalsen wijdden hun kerk aan de heilige Jozef en in 1627 werd het broederschap van die heilige opgericht. De plechtige hoogmis werd voorgegaan door bisschop Malderus in het bijzijn van aartshertogin Isabella, Hendrik van Varick en vele anderen, die allen het intussen verdwenen boek van de broederschap ondertekenden. Tegen het einde van de stichtingsoctaf waren er al duizend leden. Hendrik van Varick werd gekozen als een van de eerste provisoren van de broederschap.

De eerder vermelde hoogwaardigheidsbekleders, inclusief Anna en Hendrik, legden op 1 maart 1613 de eerste steen van de Antwerpse kapucijnenkerk. We hebben al vermeld dat het markgravenkoppel ook aanwezig was bij het leggen van de eerste steen van het hoogkoor van de predikherenkerk – Sint-Paulus – in Antwerpen, samen met burgemeesters Rockox en van Liere.

Hendrik van Varick schonk aan de Sint-Pauluskerk twee antependia - voorzetstukken aan een altaar - en een predella - idem, maar als plint - in zwart fluweel, inventaris item G-237. Ook een kazuifel en toebehoren, inventaris G-198. Het zwarte fluweel en de datering, ca. 1630, verwijzen naar de dood van Anna Damant in dat jaar en de kostbare stoffen werden mogelijk voor het eerst gedragen tijdens haar begrafenis door dominicaanse geestelijken.

Links G-237 twee antependia en een predella, rechts G-198 kazuifel voor -en achterzijde

Mozes houdt de staf

In het klooster van de kartuizerorde in Lier bevond zich een geschilderd glasraam in het kleine pand. Daar stond het wapen van van Varick en het gecombineerde wapen van Varick–Damant geschilderd, dat we zijn tegengekomen in het manuscript van François van Varick in Kortrijk en dat ook prijkte op het grafmonument van de familie in Sint-Paulus tot de Franse Revolutie.

Afbeelding glasraam voormalige kartuizerklooster Lier, in BERSERIK C.J. en CAEN J.M.A., *Silver-Stained Roundels and Unipartite Panels Before the French Revolution*

Het kartuizerklooster in Lier werd gesloten in 1783 en de volgende jaren werden de gebouwen omgevormd tot woningen. Met een mededeling in *Gazette van Antwerpen* op 25 februari 1785 werden de families opgeroepen om de familiewapens die zich in de vensters van klooster en kerk bevonden, weg te nemen. Bij de namen van die families bevonden zich ook van Varick en Damant. Onder hun wapens stond een tekst: *Mojsses tenens virgam* gevolgd door de twee namen en het jaartal 1614. Het is de enige keer dat we tijdens dit onderzoek de wapenspreuk van Hendrik – of de gecombineerde van hen beide – ontmoeten: *Mozes houdt de staf*. Mogelijk is het een verwijzing naar de krachtige verdediging van het geloof, zoals het echtpaar tijdens hun leven demonstreerde.

De betrokkenheid van Anna en Hendrik in het katholieke leven van het markgraafschap ging echter veel verder dan het plaatsen van wapenschilden, morele steun door hun gezag of eerstesteenleggingen en uitte zich in schenkingen, fondsen voor minder begoeden en directe geldelijke steun aan religieuze instellingen.

Wapenschild van het markgraafschap Antwerpen, geschonken door Nicolaas van Varick, mogelijk als sponsoring voor het koorgestoelte aan de Sint-Pauluskerk, ca. 1638, eigen foto

We kennen één van die fondsen en kunnen daarom een aantal directe lijnen trekken tussen de echtparen burgemeester Nicolaas Rockox / Adriana Perez en markgraaf Hendrik van Varick / Anna Damant. Adriana Perez was geparenteerd aan de familie van Olmen, een heerlijkheid die Hendrik van Varick had geërfd van zijn vader Gozewijn. De families kenden elkaar dankzij die connectie en natuurlijk waren ze ambtshalve in bijna dagelijks contact.

Adriana Perez stierf op 22 september 1619 en in haar testament vermeldde ze Hendrik van Varick als een van de begunstigten. Een tweede belangrijk deel van het testament behandelde de stichting van vier studiebeurzen ter waarde van vijfhonderd gulden voor talentrijke maar minder begoede jongens van Antwerpen. De begunstigten van de beurs

moesten Latijnse studies volgen. In 1636 waren Nicolaas Rockox en markgraaf Nicolaas van Varick, zoon van Hendrik, twee van de bestuurders van de stichting. Het is een bevestiging van de relatie tussen de families van de burgemeester en van de markgraaf van Antwerpen.

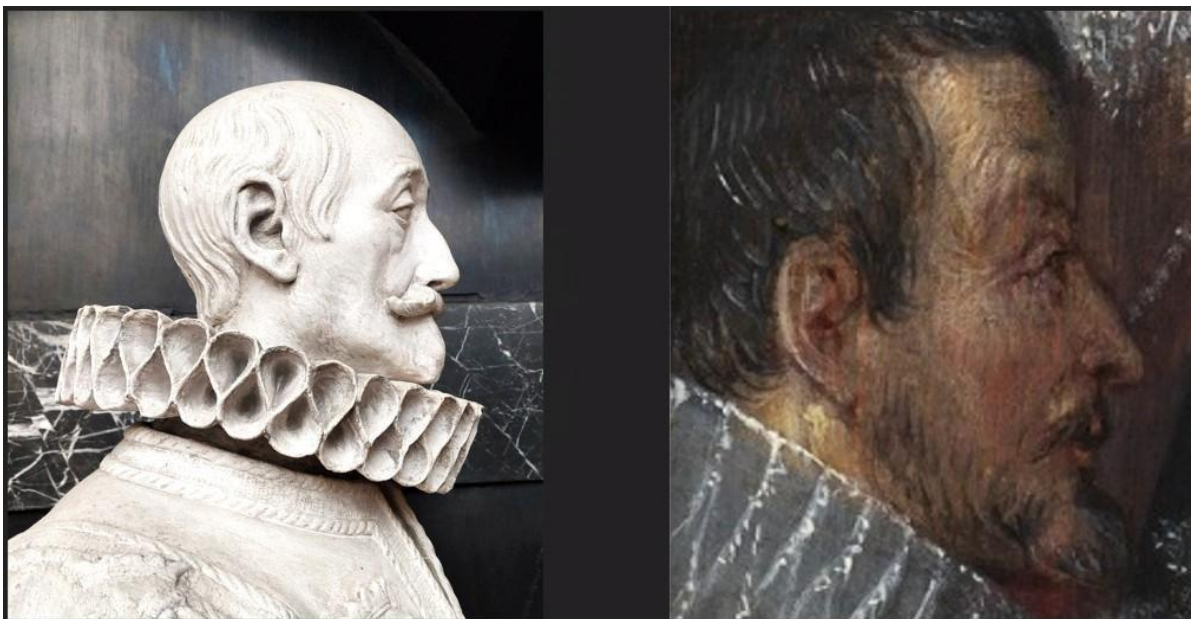
Willem van Haecht, De kunstkamer van Cornelis van der Geest, 1628, Rubenshuis Antwerpen

Tijdens het bezoek van de aartshertogen Albert en Isabella aan Antwerpen in 1615 gingen ze op bezoek in de kunstkamer van Cornelis van der Geest. Die woonde dicht bij het Steen, zoals je op het schilderij van de hand van Willem van Haecht kunt zien wanneer je door de geschilderde vensters de Schelde bemerkt. Albert en Isabella kijken naar een schilderij van Quinten Matsys dat door Van der Geest wordt getoond, terwijl Peter Paul Rubens hen uitleg verschaft. Nicolaas Rockox staat bij een tafel en bekijkt een beeldje. De man die ons links achter Isabella zijn profiel toont, nogal dicht tegen de boezem van een dame, is tot vandaag niet geïdentificeerd - zij trouwens ook niet.

Willem van Haecht, detail in de linkerhoek van De kunstkamer van Cornelis van der Geest, 1628, Rubenshuis Antwerpen

Als je 'm in profiel geschilderd ziet naast Hendrik van Varick in steen, 20 jaar later, dan vallen de gelijkenissen op: de opvallende vorm van de rechte oren, de neus, het sluike haar. Het zou logisch zijn als de markgraaf en zijn dame erbij waren tijdens dit hoge bezoek, samen met de burgemeester. Op dat moment in 1615 was in de *Kunstkamer* van van der Geest immers *le tout Anvers* aanwezig.

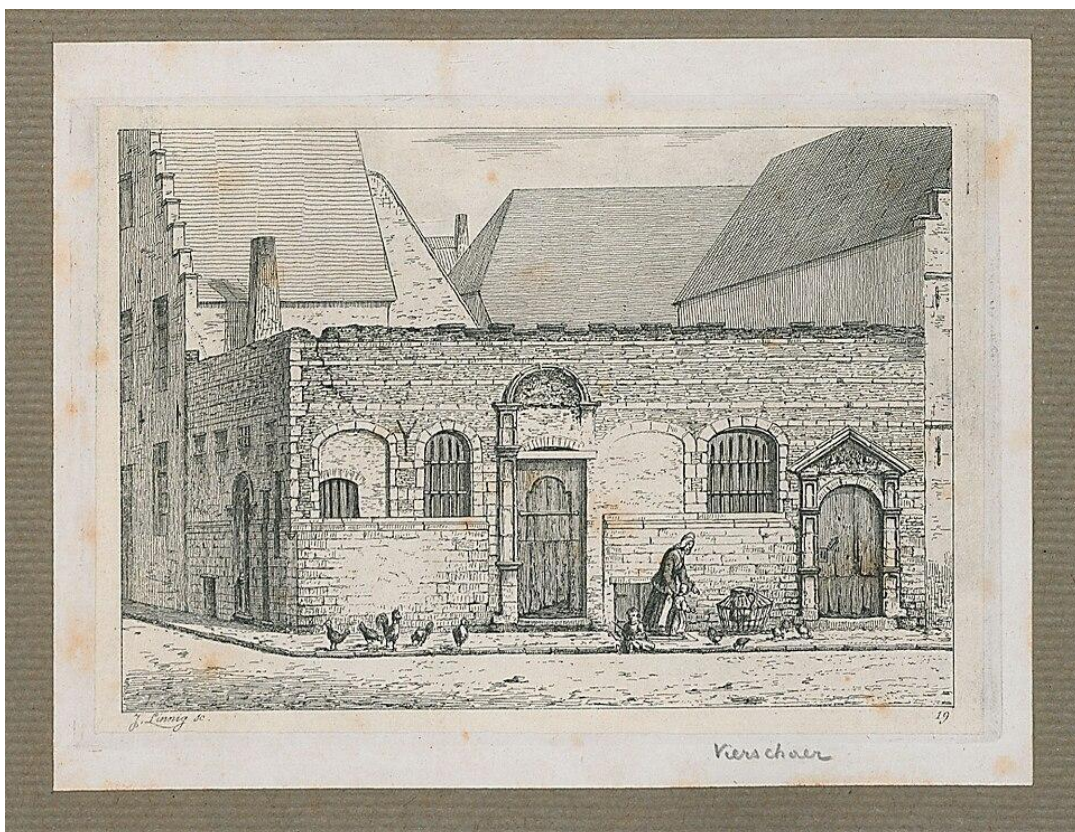
Links Hendrik van Varick ca. 1635 in Sint-Paulus, rechts 1615 bij van der Geest?

Markgraaf en schout

De gecombineerde ambten van markgraaf en schout van Antwerpen waren een zware verantwoordelijkheid voor de ongeveer 30-jarige Hendrik toen hij aan zijn lange ambtstermijn begon in 1599. Tijdens zijn bewind kreeg hij te maken met een groot aantal geschillen in het uitgestrekte gebied. Die geschillen gingen over een heel gamma van onderwerpen, van een loonkwestie bij de Antwerpse turfdragers (1605) tot weerkerende lokale oprispingen over jurisdictie (Lier en Bouwel 1611).

In het Felixarchief bevinden zich enkele gerechtelijke zaken die na Hendriks onderzoek en aanklacht leidden tot een zware straf. Ook de schoutrekeningen in het Rijksarchief Brussel bevestigen deze zaken. Een ervan valt op, omdat het een zaak tegen een vermeende heks betrof, Clara Joossen.

Na de beschuldiging volgde een tortuur op 21 augustus 1602 in 't Steen, die bedoeld was om een bekentenis te forceren. Clara werd op een kruk gezet en kreeg een halsband om de nek waarin zich pinnen bevonden. Die drongen bij de minste beweging van haar of de beul in haar nek en keel. Clara bezweek al vlug en bekende aan schout Hendrik van Varick alles wat ze (niet) had gedaan. Hendrik werd als openbaar aanklager bijgestaan door enkele schepenen. De volgende dag herhaalde Clara de bekentenis onder de blote hemel aan de vierschaar en werd zij veroordeeld tot de brandstapel.

Jozef Linnig, de oude vierschaar, Antwerpen

Elke verbranding van een mens – meestal een vrouw - op beschuldiging van hekserij is verwerpelijk. Het siert Antwerpen dat er maar één zaak bekend is van heksenverbranding en daarbij komt als extra verzachtend element dat Clara Joossen eerst gewurgd werd. Dat lezen we in de schoutrekening van Hendrik van Varick: *Andere uitgheven in costen van justitien. Item den zelve (de beul, nvdr.) betaelt van dat sij Clara Joossen aen eenen staeck geworght heeft XII stuivers ende daernaer met den brande geexecuteerd XXX stuivers ende beenderen wech te vueren X stuivers.*

Het is vermoedelijk het enige heksenproces in Antwerpen dat eindigde op de brandstapel, de zaak Clara Joossen (ook Goessen genoemd). Pas dit jaar werd Clara definitief gerehabiliteerd en kun je haar lot overpeinzen op de gelijknamige plaats in hartje Antwerpen.

De meeste vonnissen in Antwerpen legden een boete op of, voor zwaardere gevallen, een verbanning. Dat laatste kreeg goudsmid Jacques van Tol te horen als vonnis, omdat hij weerspanning was tegen zijn overste en dreigde hem te slaan. Tien jaar verbanning uit het markgraafschap lijkt in dit geval wel erg streng en daar kwam nog bij, als Jacques zich binnen de stadsmuren liet zien binnen de tien jaar, dat hij *geschavotteert, gegeesselt ende andermael thien jaeren gebannen* zou worden.

Borgstelling

De markgraaf en schout ontving op die manier gelden van boetes, verbeurdverklaringen en sommige belastingen, die hij moest doorstorten aan de rekenkamer in Brussel. In de 17de eeuw was het dan ook gebruikelijk dat hij een aanzienlijke borgstelling of *cautie* moest betalen bij zijn aanstelling. De schout was de belangrijkste vertegenwoordiger van de vorst (de hertog van Brabant, in de 17de eeuw de Spaanse koning) in de stad. De borgstelling diende als financiële garantie voor de schatkist. Als de schout gelden achterhield, administratieve fouten maakte of zijn ambt misbruikte, kon de overheid de schade verhalen op deze borgsom. De borgsommen konden oplopen tot tienduizenden guldens en omdat de schout vaak uit de hoge adel of de rijke Brusselse/Antwerpse ambtsadel kwam, moest hij dit bedrag vaak zelf ophoesten of liet hij kapitaalkrachtige familieleden of vrienden garant staan.

De haringgraaf

Tijdens de laatste fase van de Tachtigjarige Oorlog, nadat het Twaalfjarig Bestand in 1621 afliep, waren de kapers uit Duinkerken een constante plaag. In 1625 en 1635 bijvoorbeeld was de dreiging van kapers zo groot dat veel reders hun schepen aan de ketting lieten liggen. Hoewel er nog uitgevaren werd, zorgde de onveiligheid voor een grillige aanvoer van goederen en lokale tekorten.

In 1625 / 1626 was er bijgevolg in Antwerpen te weinig aanvoer van haring en dat leidde rechtstreeks tot een amusant conflict tussen de rekenkamer van Brussel en hun burggraaf Hendrik van Varick. We weten heel weinig over het persoonlijke leven van Hendrik en moeten ons baseren op officiële documenten voor zijn levensloop. Zijn reactie aan de burgers van Brussel licht een sluier op van zijn karakter, getuigt van een gevoel voor ironie, neigend naar sarcasme en is een voorbeeld van de machtspositie van van Varick.

Haring, Doggersbank, ca. 2020

De burggraaf van Brussel had misschien niet veel verplichtingen, maar ze werden eeuwenlang nagekomen en waren geëvolueerd naar langdurige rechten voor de burgers. Zo werd verwacht dat de burggraaf bij het begin van de vasten een lading haring leverde aan de stad Brussel. Toen de kapers van Duinkerken het leven van de haringvissers van Enkhuizen zuur maakten in 1625 konden deze laatste vaak niet uitvaren en was er tegen het einde van het jaar een schaarste aan haring in de volledige Nederlanden. Het lukte Hendrik van Varick niet om aan de nodige haring te komen tegen de vasten van 1626.

Op 25 februari 1626 stuurde de rekenkamer van Brussel een eerste maning aan Hendrik, zonder resultaat. Drie dagen later al volgde de tweede brief: *Très cher et especial amy... fort esmerveillez de n'avoir pas encore reçu son ancien et immemorial emolument de harancx de ce present quaresme...* Vrij vertaald, ze verwachtten van hun heel speciale

vriend de levering van haring voor deze vasten, volgens zo'n oude traditie dat niemand zich nog kon herinneren van wanneer ze dateerde.

De brief vervolgde met de opmerking dat Hendrik zich niet kon onttrekken aan de levering en dat de rekenkamer alternatief genoeg zou nemen met een tegenwaarde in geld. Op 3 maart 1626 ontving de rekenkamer een levering, samen met het korte antwoord van Hendrik:

Messieurs, comme je n'ay sceu recouvrer viande de caresme salée, je vous envoie celle qui est sucrée, à savoir trente pains de sucre, vous priant les vouloir prendre de bonne part, comme de celui qui se dict, Messieurs, votre serviteur très humble, Henri de Varicq.

Mijne Heren, omdat ik geen gezouten vastenvlees heb kunnen bekomen, zend ik u zoet, te weten dertig suikerbroden, met de bede ze in goed humeur aan te nemen, zoals hij die zich, Mijne Heren, uw meest nederige dienaar noemt, Henri de Varicq.

Pest in 't stad

De pestepidemie van 1630 - 1631 was een van de zwaarste uitbraken van de ziekte in het 17de-eeuwse Antwerpen. Deze epidemie maakte deel uit van een grote Europese golf van 1628 tot 1634 die ook Noord-Italië - de beruchte pest van Milaan - zwaar trof. Als belangrijke centrum -en havenstad was Antwerpen kwetsbaar voor besmetting en de Dertigjarige en de Tachtigjarige Oorlogen zorgden voor constante troepenverplaatsingen. Soldaten waren de belangrijkste verspreiders van de bacterie over land.

In 1630 bereikte de sterfte een dramatisch hoogtepunt. Zoals gebruikelijk bij pest, laaide de ziekte op in de warme zomermaanden wanneer de vlooienpopulatie - die de bacterie overdraagt van ratten op mensen - het grootst was. Hoewel exacte cijfers voor 1630 moeilijk te isoleren zijn van de jaren eromheen, schatten historici dat in de periode 1628-1634 tot 10% à 15% van de Antwerpse stadsbevolking bezweek. Het was, na de eerdere exodus van de protestantse bewoners, een nieuwe klap voor de al zwaar getroffen stad.

Slachtoffers leden hoofdzakelijk aan builenpest, gekenmerkt door hoge koorts en pijnlijke gezwellen in de liezen en oksels. Omdat de dood vaak binnen enkele dagen intrad, sprak men van de "*haestige sieckte*". De cellebroeders en de zwartzusters speelden een cruciale rol in die periode. Zij namen het verzorgen van zieken en het ophalen van de doden onder hun hoede.

Ondanks het besmettingsgevaar organiseerden kerken processies ter ere van Sint-Rochus - de pestheilige - om goddelijke genade af te smeken, wat een onverantwoorde concentratie van mensen betekende. Na 1631

nam de intensiteit af, mede door betere kennis en strengere handhaving van hygiëne en het uitdoven van de natuurlijke infectiehaarden.

Sint-Rochus door Christus aangesteld tot patroon van de pestlijders - Peter Paul Rubens (1623) Sint-Martinuskerk Aalst

We weten niet precies waaraan Anna Damant gestorven is, maar haar sterfdatum – 6 mei 1630 – correspondeert met de pestgolf van dat jaar. Misschien maakten Anna en Hendrik plannen om tijdens de zomerperiode – weg van stinkend, dampend, besmettelijk Antwerpen – de wijk te nemen naar een buitenverblijf, zoals zoveel rijke Antwerpenaren deden in die tijd. Mogelijk werden ze verrast door de snelheid van de *haestige sieckte*.

Anna werd begraven in de grafkelder in de vloer van de nieuwe crypte onder het hoogkoor van de Sint-Pauluskerk. We vinden haar naam terug op de lijst van de herdenkingsmissen – *anniversaria fundata in hac ecclesia* – die zich in de kapel van de derde orde van de heilige Dominicus naast de Sint-Pauluskerk bevond: *Maius 6. Die pro dna. Anna Damant, vice comitissa Bruxell.*

Grafmonument

Hendrik van Varick was bij de dood van Anna in 1630 al twee jaar gepensioneerd. Hij had in 1628 zijn ambten en bijhorende functies overgedragen aan zoon Nicolaas, die ze tot aan zijn dood in 1656 bekleedde. Hendrik overleefde Anna elf jaar. In die periode onderhield hij zijn politieke, culturele en religieuze relaties en hield hij vriendschappelijk en financieel contact met Rockox, Rubens en Ophovius, dominicaan en verdreven bisschop van 's Hertogenbosch.

Op 5 oktober 1641 stierf Hendrik van Varick, hij was toen ongeveer 70 jaar. Hij werd bij zijn vrouw Anna Damant begraven. Voor zover wij weten liggen hun lichamen vandaag nog steeds onaangeroerd in hun graf, veilig bedekt door de steunberen die het hoogaltaar van wel 100 ton steen en marmer schragen.

Tussen 1630 en 1641 had Hendrik ruim tijd om te denken, te praten en te plannen over een grafmonument voor beiden, ongeveer zes meter boven het graf. De relatie met de predikheren van Sint-Paulus was optimaal en Hendrik en zijn vrouw bewogen zich in dezelfde kringen als Michael Ophovius, dominicaan van het Antwerpse klooster en bisschop van 's Hertogenbosch. We hebben aangetoond dat ze elkaar vaak tegenkwamen bij officiële plechtigheden en bezoeken aan gemeenschappelijke relaties.

De chronologie van de afwerking van het hoogkoor was mee bepalend voor het oprichten van de grafmonumenten van Varick – Damant en Ophovius. De heren waren al jaren voor hun dood bezig met het ontwerp en de locatie van de twee monumenten, naast hun betrokkenheid bij het sponsoren van de glasramen van Van Diepenbeeck en de bouw van het koorgestoelte, zoals we eerder hebben geschreven. Een opeenvolging van jaartallen lijkt wat saai maar is in dit geval handig om te illustreren hoe de

bouw van het hoogkoor en van de twee oudste grafmonumenten verweven is:

1616 De Antwerpse predikheren krijgen een vergunning van het stadsbestuur om de bouw van een hoogkoor aan de Sint-Pauluskerk aan te vatten. <i>Fundatur novus predicatorum chorus eorumque privilegia confirmantur.</i>
1618 De werken aan het hoogkoor gaan van start. <i>Chorus ecclesiae dominicanorum perficitur, et nova ala edificantur.</i>
1624 Twee meestermetsters uit Aalst aanvaarden om in 1625 het kantwerk van de gotische ramen van het hoogkoor te maken.
1626 Het klooster sluit een lening af om de gewelven van het hoogkoor te bekostigen.
1630 Anna Damant sterft. De werken aan de overwelving werden vertraagd omdat er een houttekort was en de houten stellingen niet konden opgetrokken worden.
1631 Ophovius bezoekt de markgraaf, samen met Rubens
1632 Een jaarsteen duidt het jaar van afwerking van de gewelven aan (vandaag nog zichtbaar).
1632 Gedenksteen in de crypte voor de officiële opening van het hoogkoor (vandaag nog zichtbaar)
1637 Michael Ophovius sterft en wordt in januari 1638 in Sint-Paulus begraven aan de noordzijde van de crypte, pal tegenover Anna Damant.
1638 De predikheren zoeken subsidie voor het hoogkoor en verkopen plekjes voor de wapenschildjes boven het gestoelte, ook aan de stad Antwerpen en de markgraaf: <i>Te vereeren de heerlijcke stadts wapenen inde nieuwe volmaeckte stoelen (maer noch niet al betaelt) van hunnen nieuwen choor waervan elcke stoel mette wapen is kostende ter somme van hondert tachtentich guldens eens.</i>
1639 Wijding nieuwe hoofdaltaar door bisschop Nemius (nota: het betreft de voorganger van het huidige altaar van 1670).
1641 Hendrik van Varick sterft, een jaar na Nicolaas Rockox en Peter Paul Rubens en wordt bijgezet in het gemeenschappelijke graf met Anna Damant

Michael Ophovius bezocht op 7 augustus 1631, samen met Peter Paul Rubens, markgraaf Nicolaas van Varick, de zoon van Hendrik. Het is waarschijnlijk dat Hendrik, de *éminence grise*, bij die ontmoeting aanwezig was. Werd er toen gesproken over de beide grafmonumenten, werden er plannen gesmeed over de glasramen en de financiering ervan? Bisschop Ophovius was zeer betrokken bij de bouw en de afwerking van het hoogkoor, dat hij beschouwde als zijn grote project in zijn predikherenkerk. Zijn bisschopswapen (1632) prijkt vandaag nog altijd prominent aan het gewelf boven het hoogaltaar.

In het volgende gedeelte van de reeks over de grafmonumenten, wanneer we het over het monument Ophovius hebben, komen we terug op het ontwerp dat Peter Paul Rubens voor het monument van zijn vriend Michael Ophovius maakte. We kunnen niet aantonen dat Rubens op één of andere manier betrokken was bij het ontwerp van het monument van Varick-Damant. De copy / paste overeenkomst tussen de portieken in zwarte steen van beide monumenten duidt er wel op dat ze binnen eenzelfde concept ontworpen zijn en wellicht gelijktijdig geplaatst zijn.

Links monument van Varick-Damant, rechts Ophovius, identieke portieken, identiek materiaal, eigen foto

Het was niet ongebruikelijk dat grafmonumenten werden ontworpen in overleg en met de financiering van de toekomstige bewoners. Op die manier wist men tenminste zeker dat het verblijf van de latere stoffelijke resten op een plek naar eigen keuze gebeurde. Religieuzen zoals Ophovius en oudere, zeer gelovige weduwnaars zoals van Varick hechtten hier veel belang aan en waren zelfbewust genoeg om anticiperend geen genoegen te nemen met een onzichtbaar graf in een kelder. Aan de hand van bovenstaande jaartabel werden beide monumenten mogelijk gelijktijdig gemaakt en geplaatst in 1635 of 1636.

Andries Colyns de Nole

We bieden je nog een argument om de simultane periode van plaatsing te staven. Het monument van Varick – Damant wordt toegeschreven aan Andries Colyns de Nole (1598 – 1638), dus het jaar van diens dood is de uiterste datum - *terminus ante quem* - dat het geplaatst werd. Andries was een Antwerps beeldhouwer die zijn sporen heeft achtergelaten in verschillende kerken, onder meer in de Antwerpse Sint-Jacobskerk - waar hij ook begraven werd - en in de Sint-Romboutskathedraal in Mechelen.

Pieter Génard, die terecht een prominente plek opeist in de bibliografie bij dit artikel, plaatste de beeldhouwersfamilie Colyns de Nole, waar Andries deel van uitmaakte, op een zelfde niveau als de vermaarde familie Quellinus. We laten Pieter Génard zelf aan het woord: "*Rubens waardeerde zeer hoog het talent van ons drietal; inderdaad, het waren zij die, onder andere, de talrijke marmeren beelden uitvoerden die de prachtige kapel der familie Houtappel in de professiekerk der Societeit Jesu te Antwerpen versierden en onder de beste kunstwerken onzer meesters mogen worden gerekend*".

Andries Colyns de Nole, gravure door Pieter de Jode II, naar een portret door Antoon Van Dyck, foto courtesy of the RISD Museum, Providence, RI.

Meerdere leden van de familie Colyns de Nole bekleedden prominente functies in de gilde van Sint-Lucas en ook Andries vinden we terug in *De Liggeren* als deken van de gilde en de Violieren in de periode 1628 – 1629. In dezelfde *Liggeren* lezen we dat Andries in 1620 lid werd van de *Sodaliteit der Bejaarde Jongmans*. Dat was een invloedrijke religieuze broederschap voor volwassen, ongehuwde mannen. Onder leiding van de jezuïeten bood deze broederschap geestelijke verdieping, liefdadigheid en een sterk sociaal netwerk voor de elite en gegoede middenklasse. *Bejaard* betekent in deze context ouder dan 18.

Op 10 augustus 1629 aanvaardde Andries Colyns de Nole om het hoogaltaar van de Onze-Lieve Vrouwekerk van Dendermonde te maken, samen met onder anderen Hans Van Mildert, *gheseyt den Duits*, beide wonende in Antwerpen.

Dien Duits, Hans Van Mildert (1588 – 1638), heeft het beeld van Michael Ophovius op zijn grafmonument gebeeldhouwd, gebaseerd op een ontwerp van Peter Paul Rubens. Dat was wellicht in dezelfde periode 1635 – 1636 dat Andries Colyns de Nole mogelijk een Avesnessteen (zie *hieronder*) uit dezelfde lading als die van Hans verkapte tot de beelden van Hendrik en Anna. Hans Van Mildert en Andries Colyns hadden voorheen al samengewerkt, niet alleen in Dendermonde maar ook in de Sint-Carolus Borromeuskerk in Antwerpen, naar ontwerp van Peter Paul Rubens. Van Mildert stierf in 1638, net als Andries Colyns.

naar ontwerp van Jacques Franckaert (II) en naar ontwerp van Johannes van Mildert en naar ontwerp van Pieter Huyssens en naar ontwerp van Andries de Nole

Verrezen Christus bovenop het hoogaltaar, ca. 1629-1633

Dendermonde, Onze-Lieve-Vrouwekerk (Dendermonde)

Andries de Nole of Johannes van Mildert naar Peter Paul Rubens

De bekroning van het hoogaltaar van de Antwerpse jezuïetenkerk (nu de Sint-Carolus-Borromeuskerk), na 1619

Antwerpen, St. Carolus Borromeuskerk

Andries de Nole of Sebastiaen de Neve naar Peter Paul Rubens

Plafond van de Mariakapel in de Jezuitenkerk van Antwerpen, 1630-1635

Antwerpen, St. Carolus Borromeuskerk

Alle stukjes gelegd

Als we alle puzzelstukken samen leggen dan komen we tot een onderbouwde conclusie dat de twee oudste grafmonumenten boven het hoogkoor van de Sint-Pauluskerk in Antwerpen gemaakt zijn in 1635 of 1636. Ze zijn onderdeel van het grote plan - het concept van dat hoogkoor - en zijn bewust op die plek geplaatst, in afspraak met de betrokkenen Michael Ophovius en Hendrik van Varick. De monumenten - en ongeveer zes meter lager hun bewoners - staan symbool voor de kerkelijke macht aan de evangeliekant (noord) en de wereldlijke macht aan de epistelkant (zuid).

Om hun eenheid te benadrukken zijn de portieken van beide monumenten identiek, gemaakt van dezelfde zwarte steen. De beelden van de protagonisten zijn gemaakt van dezelfde witte kalksteen uit Avesnes. De monumenten hebben ongeveer dezelfde afmetingen (ca. 480 x 270 centimeter). De beeldhouwers kenden elkaar en werkten voorheen samen met Peter Paul Rubens, die door zijn vriendschap met Michael Ophovius de ontwerper was van diens beeld op het monument. De twee monumenten zijn een onlosmakelijk geheel met het hoogkoor van de Sint-Pauluskerk en maken deel uit van het originele concept.

Ontroerend afscheid

We hebben alles verteld wat we weten over Anna en haar Hendrik en werpen een laatste blik op hun grafmonument. We knuffelen hen nog even ten afscheid, van op afstand weliswaar.

Anna is gekleed als de rijke dame die ze ongetwijfeld was. De stijve *molensteen* van kant was kenmerkend voor de mode in het eerste kwart van de 17de eeuw. Later in die eeuw evolueerde hij naar een platte, brede kraag van delicaat Antwerps kant die over de schouders viel. Het zware en zwarte *bovenkleed* was modieus en duur omdat het moeilijk was om diepzwart te verven. Het was versierd met gouddraad en borduursels, dat zien we ook bij Anna.

Haar silhouet heeft een natuurlijke vorm met nadruk op een hoge, smalle taille en wijde mouwen, die aan het eind versierd zijn met kanten mini-molensteentjes als manchetten. Chique dames zoals Anna droegen in die tijd vaak een *vlieger*, zoals we op het beeld kunnen zien. Het is een lange, wijde mantel die vaak open gedragen werd en waarvan de mouwen werden bekroond door opstaande vullingen - bijna vleugeltjes - waaraan het kledingstuk zijn naam ontleende. Over het geheel draagt Anna een *rouwsluier*, die over haar hoofd gedrapeerd is en elegant met een hoek is vastgemaakt aan het manchet van de linkermouw.

De handen van Anna zijn samen in gebed en ze kijkt - net zoals de andere beelden op de grafmonumenten - in de richting van het hoofdaltaar. Haar ogen zijn bijna gesloten, terwijl die van Hendrik iets meer geopend zijn. Mogelijk staan de gesloten oogleden symbool voor de eerdere dood van Anna, terwijl Hendrik nog tijdens zijn leven ten laatste in 1638 – dood van de beeldhouwer – zijn beeld met iets opener blik afgewerkt zag.

De iconografie toont het adellijke paar knielend en biddend richting het hoofdaltaar. Deze karakteristieke barokke houding houdt hun aardse macht en verzamelde titels in balans met een vrome uitdrukking van geestelijke nederigheid voor God, essentieel voor de esthetiek tijdens de contrareformatie.

Anna Damant op grafmonument Sint-Pauluskerk Antwerpen, eigen foto

Hendrik

Hendrik van Varick is gekleed in zijn ridderpak, niet als schout en markgraaf van Antwerpen want dat was hij niet meer sinds 1628. Onder de onvermijdelijke kanten molensteen zien we een lang *wambuis*, waarop veel leeuwtjes geborduurd zijn, die refereren aan dezelfde dieren op het wapenschild van Varick. Een wambuis was de standaard vest in die tijd, een beetje te vergelijken met een kostuumvest van vandaag, nog altijd onmisbaar voor vele politici, doorsnee CEO's en voorzitters van kerkraden. De wambuis werd oorspronkelijk ontworpen om als wattering onder een harnas te dragen, wat in het begin van de 17de eeuw nog het geval was, onder een *kuras* bijvoorbeeld.

Net zoals Anna draagt Hendrik kanten *manchetten* en als je goed kijkt heeft hij scharnierstukken aan zijn ellebogen als bescherming en verwijzing naar zijn militaire carrière. Het zijn de symbolische restanten van een volledig harnas, tenzij ze verwijzen naar het noodzakelijke verweer tijdens het intensieve ellebogenwerk, waar Hendrik gedurende zijn lange militaire en politieke loopbaan ongetwijfeld actief aan deelnam.

We merken meer militaire verwijzingen op wanneer we onze blik laten zakken. Rond de wambuis draagt Hendrik twee riemen. Eén dient alleen om het kledingstuk rond het middel te snoeren, terwijl aan de andere een zwaard hangt. Het zwaard is een *rapier*, het meest gebruikte zwaardtype in die periode, lang en puntig. De rapier van Hendrik op het monument is echt, net zoals de sporen aan de enkels van Hendrik. Vertrouw op ons onderzoek en probeer niet om het zelf vast te stellen, dit is een kunstwerk van bijna vierhonderd jaar oud dat respect en afblijven verdient. Mogelijk heeft Hendrik een van zijn rapieren en paar sporen geschonken om in het monument te verwerken.

Het lijkt alsof Hendrik een versierde leren broek draagt, die tot diep over de schoenen of laarzen werd gedragen. Net zoals Anna knielt hij op een comfortabel kussen, dat op natuurlijke manier plooit en meegeeft onder hun gewicht. We mogen het monument interpreteren als een zorgvuldig ontworpen, zelfgericht politiek en religieus testament dat bedoeld was om het postume imago van Anna en Hendrik te bewaren. Het monument is een schoolvoorbeeld van persoonlijke barokpropaganda dat de rechtmatige plaats van de familie onder de adellijke elite bevestigde.

Hendrik van Varick op grafmonument Sint-Pauluskerk Antwerpen, eigen foto

Waarschijnlijk niet Anna en Hendrik

We sluiten volledigheidshalve af met twee portretten die waarschijnlijk niet die van Anna en Hendrik zijn, hoewel ze in een aantal bronnen - zelfs in de inventaris van de Sint-Pauluskerk - nog steeds zo vermeld staan.

Foto uit inventaris Sint-Pauluskerk Antwerpen

Beide portretten waren in het bezit van de Sint-Pauluskerk, de oorsprong, de auteur en waar ze zich momenteel bevinden zijn niet bekend.

Het portret van de vrouw staat in onze inventaris als N-05, een olieverfpaneeltje *met afgesneden hoeken*, gestolen – of gered en nooit teruggebracht – tijdens de brand van 2 april 1968. Dat van de man – inventaris N-05 – werd onvreemd uit de kerkmeesterskamer van de Sint-Pauluskerk in oktober 1995. Ook dit portret heeft afgesneden hoeken. De afgesneden hoeken bevestigen de argumenten van Eric Halfants – zie bibliografie – die in Sint-Paulus Info 985 schreef: *“Ils ne peuvent en aucun cas être les ‘Varick’*. Halfants toonde in het artikel aan dat de portretten deel uitmaakten van een triptiek in de beggaardenkerk in Antwerpen, waar het echtpaar tSerwouters in volle lengte op de zijluiken werd afgebeeld. De portretten werden na vernieling van het altaar gerecupereerd uit de triptiek en belandden vervolgens in de Sint-Pauluskerk.

Het is, zover we weten, met deze artikelreeks de eerste keer dat er diepgaand aandacht werd besteed aan het monument van Varick-Damant in de Sint-Pauluskerk Antwerpen. Eerdere en uiterst korte vermeldingen in naslagwerken over onze kerk focusten vooral op het feit dat de sporen

aan de enkels van Hendrik kunnen ronddraaien. Als je na de lectuur van deze publicatie iets onthoudt, laat er dan bij zijn dat je deze oude kunstwerken absoluut niet aanraakt.

Armand Storck

Bibliografie en belangrijke bronnen

- ANSPACH Jacobus, *De navorscher*, 40ste jaargang, Nijmegen, 1890
- BAISIER Claire, *De documentaire waarde van de kerkinterieurs van de Antwerpse School in de Spaanse tijd (1585-1713)*, proefschrift KUL, 2008
- BAL A., *Geschiedenis van Huizingen en van het kasteel*, Brussel, 1958
- BERGMANN A.J., *Geschiedenis der stad Lier*, Antwerpen, 1873
- BERSERIK C.J. en CAEN J.M.A., *Silver-Stained Roundels and Unipartite Panels Before the French Revolution*, Turnhout, 2007
- BOGAERTS A.M., *Repertorium der dominikanen in de Nederlanden*, Leuven, 1981
- CORRESPONDANCE et pièces diverses concernant Frédéric Perrenot, sieur de Champagny, Ms Granvelle 69, Mémoire Vive patrimoine numérisé de Besançon, niet-uitgegeven bundel correspondentie, 1548 – 1604
- DE COSTER Gillis, *Den blompot der gheestelijcker liedekens*, Antwerpen, 1614
- DE HERCKENRODE J.S., *Nobilaire des Pays-Bas et du comté de Bourgogne*, vierde deel, Gent, 1868
- DE JODE Pieter, *Theatrum pontificum, imperatorum, regum, ducum, principum, &c.*, Antwerpen, 1651
- DE LAET H., *De straten van Antwerpen*, Antwerpen, 1899
- DE RAADT J. Th., *Episodes inédites de la chronique Bruxelloise*, in *Messenger des sciences historiques*, enz., Gent, 1891
- DRIJBOOMS Francis, *Wetenswaardigheden over Hendrik van Varick uit Bouwel*, in *Sint-Paulus* info 470-472
- DRIJBOOMS Francis, *Nicolaas van Varick verkocht enkele renten en cijnsen...*, in *Sint-Paulus Info* 1346-1349
- DUERLOO Luc, *Rubens en zijn relaties aan het aartshertogelijke hof*, in *Genootschap voor Antwerpse Geschiedenis*, 1998
- DUERLOO Luc, *Patronage, painting and faction. Rubens, the Archducal Court and its network from the Franche-Comté*, in *La Franche-Comté et les anciens Pays-Bas, XIIIe-XVIIIe siècles*, Presses universitaires de Franche-Comté, 2010
- GENARD Pieter, *Anvers à travers les âges*, Brussel, 1886
- GENARD Pieter, *P.P. Rubens: Aanteekeningen over den grooten Meester en zijne bloedverwanten*, Antwerpen, 1877
- GENARD Pieter, *Vennootschap der beeldhouwers Colyns de Nole*, in *Dietsche Warande*, 1896
- GENARD Pieter, *Verzameling der Graf- en Gedenkschriften van de provincie Antwerpen, vijfde deel 'Antwerpen – kloosters*, Antwerpen, 1873
- GENARD Pieter, *Wapenboek der Antwerpsche gemeentestellingen*, Antwerpen, 1883
- GEVAERTS, Jean-Gaspard, *Pompa triumphalis introitus Ferdinandi Avstriaci hispaniarum infantis, &c. in urbem Antverpiam*, Antwerpen, 1641
- GEUDENS Ed., *Het hoofdambacht der Meerseniers*, Antwerpen, 1891

GOETSCHALCKX P.J., *Bijdragen tot de geschiedenis, bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant*, Antwerpen, 1910

GONTHIER André, *Histoire d' Ixelles*, in *Folklore Brabançon*, Brussel, 1959

HALFLANTS Eric, *Autour d'un petit portrait d'homme...*, in *Sint-Paulus Info* 982-986

HILDEBRAND P., *De kapucijnen in de Nederlanden en het prinsbisdom Luik*, Antwerpen, 1945

JANSSENS Alois, *Sint-Pauluskerk te Antwerpen en haar kunstbezit*, Antwerpen, 1971

LE ROY Jacques, *Notitia Marchionatus Sacri Romani Imperii hoc est urbis et agri Antverpiensis*, Amsterdam, 1678

LIEVENS Brent, *Eene wel ghepoliceerde stadt*, masterproef UGent, 2024

MANNAERTS Rudi, *Sint-Paulus, de Antwerpse dominicanenkerk*, Antwerpen, 2014

MANUSCRIPT, anoniem, *Ascendance héraldique famille Damant*, Kortrijk, ca. 1600 (digitale collectie University of Minnesota, USA, publiek domein)

OLZHEIM Alex, *Uit de geschiedenis van Varik*, Varik, 2013

PRIMS Floris, *Antverpiensia, Losse bijdragen tot de Antwerpsche Geschiedenis, achtste deel*, Antwerpen, 1935

REYNER Cees, *Francesco Bocchi 's kroniek van een oorlog*, in *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, Genval, 2017

REYNER Cees, *Italian historians on the Spanish soldiers*, in *Early Modern war narratives and the revolt in the Low Countries*, Manchester, 2020

RIKSARCHIEF Brussel, *Schoutrekening van de markgraaf van Antwerpen, rekenkamer nr. 12908, 1601 – 1605*

RKD – Nederlands instituut voor kunstgeschiedenis - <https://research.rkd.nl>

ROMBOUTS Ph. en VAN LERIUS Th., *De Liggeren en andere historische archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde*, Antwerpen, 1872

RUELENS Ch., *Le passetemps de Jehan Lheremite*, volgens manuscript, Antwerpen, 1890

SAMMUT Adam, *Rubens and the Dominican church in Antwerp*, Leiden, 2023

SANDERUS Antoon, *Le grand theatre sacré du duché de Brabant*, 's Gravenhage, 1734

THYS Augustin, *Historiek der straten en openbare plaatsen van Antwerpen*, Antwerpen, 1893

VAN BOXTEL Jan, *Michael Ophovius, bisschop van 's Hertogenbosch, dagboek over het beleg en de inname van de stad in 1629*, 's Hertogenbosch, 2024

VAN CUYCK Hendrik, *Levensschets van Nikolaas Rockox den jongere enz.*, Antwerpen, 1882

VAN MOL J.B., *De Spaansche Furie in Antwerpen*, Antwerpen, 1879

VAN SCHEVENSTEEN A.F.C., *Over pestepidemiën te Antwerpen in vroeger tijden*, in *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor taal -en letterkunde*, Gent, 1932

VERWERFT Bert, *De beul in het Markizaat van Antwerpen tijdens de Bourgondische en Habsburgse periode (1405-1550)*, scriptie UGent, 2007

VISSCHERS P., *Iets over... en de gebroeders Collyns de Nole*, Antwerpen, 1853

WATERSCHOOT Werner, *De 'poëtische werken van jonker Jan Van der Noot*, Gent, 1975